

В. В. Гоблик, Т. Д. Щербан

ПРИКЛАДНА СОЦІОЛОГІЯ:
ЛОГІСТИКА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан

**ПРИКЛАДНА СОЦІОЛОГІЯ:
ЛОГІСТИКА І МЕТОДИ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Навчальний посібник

Мукачево 2021

УДК 316.42:164(075.8)

Г 57

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Мукачівського державного університету
Протокол № 9 від 25.02.2021 року*

Рецензенти:

Шандор Федір Федорович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи Ужгородського національного університету.

Бохонкова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Г 57

Гоблик В. В. Прикладна соціологія: логістика і методи дослідження: навчальний посібник /Володимир Гоблик, Тетяна Щербан.– Мукачево: РВВ МДУ, 2021. – 108 с.

ISBN 978-617-7495-42-9

У сучасному ринковому, високотехнологічному, індустріальному суспільстві глибокому вивченню соціальних процесів сприяє широке використання соціологічних досліджень, у яких активно оперують поняттями «соціологія», «опитування», «вибірка», «респондент». Сьогодні, коли в суспільстві відбуваються швидкі соціально-економічні зміни, ці поняття знайомі кожному.

Процес підготовки та прийняття рішень в управлінській діяльності, оцінка їх ефективності в наш час неможлива без використання методів прикладної соціології. Звідси впливає нагальна потреба в підготовці кадрів різноманітного професійного спрямування, котрі досконало володітимуть методами і прийомами ведення прикладного соціологічного дослідження та правилами інтерпретації отриманих результатів, витоків, розвитку й можливостей застосування в сучасній практиці соціального управління.

З огляду на це зросла потреба в навчально-методичній літературі, яка дає відповіді на питання: що таке соціологічне дослідження? як скласти його програму? за допомогою яких методів збирається соціологічна інформація? як побудувати моделі вибірки для проведення дослідження? як проаналізувати та інтерпретувати отримані результати?

Представлений навчальний посібник адресований аспірантам, студентам, науково-педагогічним працівникам, науковцям, що досліджують сучасні проблеми в педагогіці, економіці, психології.

УДК 316.42:164(075.8)

ISBN 978-617-7495-42-9

© Гоблик В.В., 2021

© Щербан Т.Д., 2021

© МДУ, 2021

ЗМІСТ

Вступ	4
Прикладна соціологія як метод формування соціальної статистики	6
1. Класифікація видів соціологічного дослідження	6
2. Програма соціологічного дослідження, обґрунтування актуальності соціальної проблеми як предмета наукового	8
3. Принципи визначення мети, об'єкта та предмета дослідження	10
4. Логічний аналіз основних понять, які характеризують предмет дослідження	10
5. Формулювання гіпотез і завдань дослідження	14
6. Визначення обстежуваної сукупності	15
7. Побудова робочого плану соціологічного дослідження	15
8. Методи збору соціологічної інформації	17
8.1. Інтерв'ю та анкетування	17
8.2. Метод соціологічного спостереження	22
8.3. Метод аналізу документів (контент-аналіз)	26
8.4. Метод експертної оцінки	31
8.5. Метод фокус-груп	32
9. Побудова моделі вибірки для проведення дослідження	35
9.1. Багатоступеневі моделі вибірки	41
9.2. Визначення обсягу вибіркової сукупності і забезпечення її репрезентативності	43
10. Аналіз результатів соціологічного дослідження	45
11. Інтерпретація емпіричних даних	48
12. Інформаційна база і характер використання результатів дослідження в менеджменті	50
Література	56
Додаток 1. Зразки концептуальних програм і методичний інструментарій збору первинної соціологічної інформації з проблематики дистанційної освіти в екстремальних умовах	64
Додаток 1.1. Концептуальна програма дослідження характеру поведінки студентів університету в умовах самоізоляції	68
Додаток 1.2. Концептуальна програма дослідження участі викладачів університету в дистанційному освітньому процесі в умовах самоізоляції	86

Якщо людина не знає, до якої пристані
вона тримає шлях, для неї жоден вітер не
буде попутним.
(давньоримський філософ Сенека)

Вступ

Сучасна соціологія представляє собою трьохрівневий комплекс знань (теорій, концепцій, методів), в основі якого – єдність і взаємозбагачення емпіричного та теоретичного, що забезпечує цілісність соціологічної науки. У даному методичному посібнику розглядається емпіричний рівень соціології.

Емпіричний рівень прикладної соціології існує не сам по собі. В концептуальному аспекті прикладна соціологія практикується в рамках соціологічних теорій середнього рівня і охоплює різну предметну область, досліджуючи соціальні факти, пов'язані з функціонуванням різних соціальних інститутів. Звідси такі наукові конструкції та поняття, як соціологія політики, соціологія права, соціологія сім'ї, соціологія освіти, соціологія релігії тощо, називаються спеціальними соціологічними теоріями. Широко використовуючи емпіричні дані прикладної соціології, спеціальні соціологічні теорії, в свою чергу, опираються на загальні методологічні підходи до аналізу соціальної реальності. Емпіричний рівень соціологічного знання безпосередньо включений у вивчення мотивації та поведінки людей, їх інтересів та ціннісних орієнтацій, ґрунтуючи соціологічні теорії середнього рівня. Отже, за загальним визначенням, прикладна соціологія - це методологія, метод і техніка формування соціальної статистики. Наприклад, ні одна передвиборча кампанія, чи то на обласному, або загальнодержавному рівні, не обходиться без соціологічного вивчення електоральних уподобань населення, виявлення рейтингу різних політичних сил і їх лідерів. Методи прикладної соціології широко використовуються в управлінській діяльності, в процесі розробки та прийняття управлінських рішень, в оцінці їх практичної ефективності. Це стосується, насамперед, прийняття рішень, які зачіпають базові інтереси широких прошарків суспільства, а значить всього того, що охоплюється поняттям економічної, правової, соціальної, національної, економічної, культурної, освітньої та інших напрямів політики. Звідси – зростаюча потреба кадрів різноманітних професійних орієнтацій в отриманні необхідного мінімуму соціологічного знання, в оволодінні основними методами та прийомами проведення прикладного соціологічного дослідження, правилами інтерпретації отриманих результатів.

У даному навчальному посібнику розглядаються питання, що відносяться до емпіричного, прикладного способу отримання соціологічних знань. Прикладна соціологія - це система методологічних, методичних і процедурних правил та заходів, направлених на вивченні соціальних факторів, що вимагають верифікації. Виходячи із даного визначення, вже сама прикладна соціологія ділиться на три рівні: методологічний, методичний та процедурний.

Під методологічним рівнем прикладної соціології слід розуміти основну, яка ґрунтується на визначеній гносеологічній парадигмі, теоретичну або концептуальну модель, що лежить в основі вивчення та інтерпретації предметів і результатів досліджень.

Методичний рівень виражається у здійсненні соціологічних вимірів соціальних явищ та процесів, і пов'язаних з ним методів збору та обробки емпіричної інформації.

Що стосується процедурного рівня - під ним розуміється сукупність організаційних, технічних та фінансових заходів, необхідних для реалізації всієї технології соціологічного дослідження.

У результаті здійснення всієї сукупності правил і прийомів, включених у рівні прикладної соціології, з'являється можливість отримати деяку *емпіричну соціологічну модель*, що представляє собою основу для пояснень, дослідженого соціального явища.

Структура запропонованого навчального посібника побудована таким чином, щоб читач міг не тільки в змістовному, але і в логічному контексті опанувати знаннями технології прикладного соціологічного дослідження. Відповідно в посібнику виділяються три логічно пов'язані між собою частини.

У першій частині розглядаються питання, пов'язані з підготовкою проведення соціологічних досліджень. Причому, перш ніж познайомити читача з технологією розробки програми та плану досліджень, здійснення таких ключових процедур, як аналіз основних понять, вимірів соціальних явищ та побудови моделі вибірки, в посібнику описуються різні види прикладних досліджень, відмічається, в яких випадках їх доцільно використовувати.

У другій частині розглядаються практично всі основні методи збору первинної соціологічної інформації. При цьому дається характеристика кожного методу і з точки зору його переваг, і з позиції його обмеженості у виявленні сукупності соціальних факторів. Читач знайомиться з різними різновидностями соціологічних опитувань, з'ясовує, у чому, полягає специфіка опитувань громадської думки, заглиблюється у технологію застосування таких методів збору соціологічної інформації, як спостереження, аналіз документів, метод експертної оцінки, соціологічний експеримент, вимірювання соціальних настанов.

У третій частині посібника викладено те коло питань, які відносяться до післядослідницького етапу роботи. Тут мова йде про те, як здійснити узагальнення, відображення та інтерпретацію отриманих результатів дослідження, а також про те, які існують можливості та способи використання соціологічної інформації в управлінській діяльності щодо прогнозування соціальних процесів. Таким чином, читач, познайомившись з питаннями методології, методики, техніки підготовки та проведення прикладного соціологічного дослідження, отримує можливість оцінити не лише наукову, але й практичну значимість його результатів.

Методичний посібник призначений для освоєння методології і методів прикладного соціологічного дослідження, правил визначення репрезентативності емпіричних показників соціальної статистики, сформованої шляхом агрегації індивідуальних думок представників різних соціально-демографічних груп, а також експертних оцінок.

Прикладна соціологія як метод формування соціальної статистики

Зазвичай до соціологічних досліджень звертаються для того, щоб мати у своєму розпорядженні якомога більш широку і актуальну інформацію, що відображає різні сторони і нюанси життєдіяльності суспільства, які часом приховані від "зовнішнього ока", але які необхідно враховувати в практиці політичного, адміністративного, економічного, фінансового, ідеологічного та іншого виду соціального управління.

Разом з тим, які би не були широкі можливості соціологічного дослідження, це лише один із засобів отримання соціальної інформації. Визнання за ним статусу "одного з ..." не дозволяє абсолютизувати його роль і розглядати, як це іноді буває, як панацею від усіх бід.

Навряд чи варто спеціально витратити енергію і час на його здійснення тільки для того, щоб з'ясувати, наприклад, віковий, освітній і професійний склад робітників підприємства, адже такі статистичні відомості є у відділі кадрів. А ось відповідь на питання, як впливає психологічна атмосфера, що склалася в колективі, на якість і продуктивність роботи працівників, відразу не отримати. До того ж, така інформація має велику практичну значимість. Таким чином, рішення про проведення соціологічного дослідження, крім усього іншого, має бути обґрунтоване практичною (в деяких випадках - науковою) доцільністю.

Розглянемо основні вимоги до побудови соціологічного дослідження прикладного характеру.

1. Класифікація видів соціологічного дослідження.

У найзагальнішому вигляді соціологічне дослідження можна визначити як систему логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних єдиною метою: отримати достовірні дані про досліджуване явище або процес для використання цих даних в практиці соціального управління.

Соціологічне дослідження включає в себе чотири етапи, які змінюють один одного, організаційно є автономними і разом з тим змістовно взаємопов'язаними:

- методологічна та методична підготовку дослідження;
- збір первинної соціологічної інформації;
- підготовка зібраної інформації до обробки (і комп'ютерної);
- математичний та змістовний аналіз обробленої інформації, підготовку звіту, формулювання висновків і рекомендацій.

Про кожний із цих етапів далі мова піде окремо. Тут же підкреслимо дуже важливий момент. Незважаючи на те, що будь-яке соціологічне дослідження, яке претендує на цілісність і завершеність, містить вищеназвані етапи, єдиної, уніфікованої форми соціологічного аналізу, придатної для вивчення проблем різної складності, не існує.

Конкретний вид соціологічного дослідження обумовлений характером поставленої в ньому мети, висунутих завдань. Саме відповідно до них, тобто в залежності від глибини необхідного аналізу предмета, масштабності й складності вирішуваних завдань, і розрізняють три основних види соціологічного дослідження: розвідувальне, описове і аналітичне.

Розвідувальне дослідження – найбільш простий вид конкретно-соціологічного аналізу. Воно вирішує дуже обмежені за своїм змістом завдання, охоплює, як правило, невеликі обстежувані вибірки і ґрунтується на спрощеній програмі та стиснутому за обсягом методичному інструментарії.

Цей вид дослідження може використовуватися або як попередній етап глибоких і масштабних досліджень, або для збору "приблизних" відомостей про об'єкт вивчення. Така

потреба виникає особливо часто тоді, коли предмет соціологічного дослідження відноситься до розряду мало або взагалі не вивчених. Зокрема, розвідувальне дослідження успішно застосовується для отримання додаткової інформації про предмет і об'єкт, для уточнення і коригування гіпотез і завдань, методичного інструментарію і меж обстежуваної вибірки в поглибленому, широкомасштабному описовому або аналітичному дослідженнях, а також для виявлення труднощів, які можуть зустрітися в ході їх проведення.

Виконуючи перераховані допоміжні завдання, розвідувальне дослідження служить постачальником оперативної соціологічної інформації. В цьому випадку можна говорити про такий його різновид, як експрес-опитування, мета якого полягає у виявленні відносин людей до актуальних подій і фактів (зондаж громадської думки), а також ефективності різних заходів. Наприклад, за допомогою експрес-опитувань визначається задоволеність аудиторії якістю прослуханої лекції, змістом і формою заняття. Нерідко до нього вдаються для оцінки ходу і результатів загально-політичних кампаній, зокрема, виборчих.

Зазвичай в розвідувальному дослідженні використовується один з найбільш доступних методів збору первинної соціологічної інформації (наприклад, інтерв'ю або анкетне опитування), що дозволяє провести його в короткі терміни. Разом з тим, якщо мова йде про уточнення предмета або об'єкта широкомасштабного дослідження, доречно вдатися до цілеспрямованого аналізу літератури, а також до опитування фахівців (експертів), компетентних в галузі, що вивчається, які добре знають особливості досліджуваного об'єкту. З цією ж метою може бути проведено інтенсивне групове інтерв'ю методом "фокус-груп".

Описове дослідження - більш складний вид соціологічного аналізу. За своїми цілями і завданнями воно передбачає отримання емпіричних відомостей, що дають відносно цілісне уявлення про досліджуване явище, його структурні елементи. Таке дослідження проводиться за повною, досить докладно розробленою програмою, з використанням методично апробованого інструментарію. Його надійна методологічна оснащеність уможливорює групування і класифікацію елементів досліджуваного об'єкту за тими параметрами, які виділені в якості істотних відповідно до досліджуваної проблеми.

Описове дослідження зазвичай застосовується тоді, коли об'єктом аналізу служить відносно велика спільність людей, що відрізняється різноманітними характеристиками. Це може бути колектив великого підприємства, в якому працюють люди різних професій і вікових груп, що мають різний стаж роботи, рівень освіти, сімейний стан і т. д., населення міста, району, області, регіону, країни. У таких ситуаціях виокремлення в структурі об'єкта відносно однорідних груп дозволяє здійснити послідовну оцінку, зіставлення і порівняння характеристик (які є цікавими для аналізу), виявити наявність або відсутність зв'язків між ними.

Аналітичне дослідження – найбільш поглиблений вид соціологічного аналізу, що ставить собі за мету не тільки опис структурних елементів досліджуваного явища, а й з'ясування причин, які лежать в його основі і зумовлюють поширеність, стійкість або мінливість й інші властиві йому риси. В силу такого призначення аналітичне дослідження має найбільш вагому практичну цінність.

Якщо в ході описового дослідження встановлюється, чи є зв'язок між тими чи іншими параметрами досліджуваного соціального явища, то в ході аналітичного з'ясовується, чи носить виявлений зв'язок причинний характер. У першому випадку може бути цікавим, наприклад, наявність зв'язку між задоволеністю працівників змістом виконуваної роботи і його продуктивністю, а в другому – чи є задоволеність змістом праці єдиною, безпосередньою або непрямую причиною, яка визначає рівень його продуктивності.

Оскільки реальність нашого життя така, що виділити і вивчити в "чистому вигляді" будь-який один впливовий на неї фактор практично неможливо, майже в кожному аналітичному дослідженні розглядається сукупність факторів, з якої згодом виокремлюються основні і неосновні, тимчасові і стійкі, явні і приховані (латентні), керовані і некеровані фактори.

Підготовка аналітичного дослідження, в тому числі ретельна розробка програми та інструментарію, займає багато часу. Необхідні попередні відомості про окремі сторони досліджуваного об'єкта і предмета, які дозволяють обрати оптимальні шляхи їх подальшого поглибленого аналізу, причому нерідко вибір здійснюють за допомогою розвідувального або описового дослідження.

За методами збору соціологічної інформації аналітичне дослідження носить комплексний характер. У ньому, доповнюючи один одного, можуть застосовуватися різні форми опитування, аналізу документів, спостереження. Природно, це вимагає вміння "взаємопов'язувати" дані, отримані різними методами, дотримуватися певних критеріїв їх інтерпретації. Тим самим аналітичне дослідження істотно відрізняється не тільки змістом підготовчого етапу і етапу збору первинної інформації, а й підходами до узагальнення і пояснення результатів.

Самостійним різновидом аналітичного дослідження є соціальний експеримент. Його проведення передбачає створення експериментальної ситуації шляхом зміни (в тій чи іншій мірі) звичайних умов функціонування об'єкта, який цікавить дослідника. В ході експерименту особлива увага приділяється вивченню "поведінки" включених в експериментальну ситуацію факторів, які надають даному об'єкту нові властивості.

Про методичні прийоми та особливості здійснення експерименту буде висвітлено у відповідному розділі. Тут же підкреслимо, що справа ця досить трудомістка, потребує спеціальних знань і методичних навичок. Рішення про проведення експерименту має бути зваженим і обгрунтованим.

Якщо мова йде, наприклад, про інновації в сфері організації та стимулювання праці, про структурні зміни тих чи інших соціальних інститутів, поширення нових форм масової поведінки або групової субкультури, що не вписуються в традиції, інакше кажучи, про речі, які глибоко зачіпають особисті, групові і суспільні інтереси, то, звичайно, тут не обійтися без попередньої перевірки в експериментальному порядку. У подібних ситуаціях експеримент не просто бажаний, а необхідний. Він дозволяє уникнути випадковостей і непередбачуваних наслідків, які ведуть до масових ексцесів.

2. Програма соціологічного дослідження, обгрунтування актуальності соціальної проблеми як предмета наукового аналізу

Програма соціологічного дослідження містить досить ретельний і чіткий виклад ряду питань. У методологічній частині програми повинні бути представлені формулювання і обгрунтування соціальної проблеми, зазначена мета, визначені об'єкт і предмет вивчення, здійснений логічний аналіз ключових понять, сформульовані гіпотези і завдання дослідження. У методичній частині наводяться характеристики досліджуваної вибірки і використовуваних методів збору первинної соціологічної інформації, логічна структура інструментарію для збору цієї інформації, логічні схеми її комп'ютерної обробки. У процедурній частині обговорюється формування фінансового кошторису, робочого плану, допоміжних документів.aa

Утворену самим життям суперечливу ситуацію, що носить масовий характер і зачіпає інтереси тих чи інших соціальних спільнот та інститутів, прийнято називати соціальною

проблемою. Для ініціаторів і організаторів соціологічного дослідження соціальна проблема виступає як свого роду стан "знання про незнання" певних сторін, кількісних і якісних змін характеристик будь-якого соціального явища або тенденцій соціального процесу. Зокрема, це може бути незнання причин зростання злочинів на побутовому ґрунті, зниження попиту населення на ті чи інші види товарів, падіння рейтингу відомих політиків, масової міграції населення.

У прикладній соціології використовують, як правило, п'ять підходів класифікації соціальних проблем. Їх групують залежно від мети дослідження, носія проблеми, масштабів її поширеності, часу дії протиріччя, його глибини.

Відповідно до мети дослідження розрізняють проблеми гносеологічного (логіко-пізнавального) і предметного характеру. Гносеологічні проблеми викликані браком інформації про стан і тенденції зміни важливих, з точки зору управлінської функції, соціальних процесів. Предметними проблемами прийнято називати протиріччя, які породжені зіткненням інтересів різних груп населення. Такі як, наприклад, страйки і соціальні протести працівників у зв'язку із затримкою заробітної плати, етнічні конфлікти, політичні мітинги.

За своїм "носієм" проблема може являти собою протиріччя, що стосуються інтересів окремих демографічних, етнічних, професійних, політичних та інших груп, соціальних інститутів, конкретних виробничих підприємств, державних установ, навчальних закладів.

За масштабами поширеності соціальна проблема може носити загальнодержавний, регіональний або місцевий характер, бути обмеженою рамками міста, селища, міського району або мікрорайону.

За часом дії протиріччя проблема може бути тимчасовою, стійкою і затяжною. Наприклад, незадоволеність студентів формою лекційних занять - проблема, яка може бути вирішена за відносно короткий термін; адаптація працівників підприємств до нових умов трудових відносин у зв'язку зі зміною технології праці - проблема досить стійка, а, скажімо, протиріччя, що породжують житлову проблему, девіантну поведінку підлітків і т.п., мають затяжний характер.

Що стосується глибини протиріччя, то за цією ознакою розрізняють, по-перше, проблеми однопланові, що зачіпають будь-яку сторону соціального явища або процесу. Наприклад, опозиція селян, які звикли до суспільних форм господарювання, до ідеї створення фермерських господарств або активізація руху за введення альтернативної служби в армії. По-друге, проблеми системні, що відображають дисбаланс усієї системи елементів цілісного явища або процесу. Скажімо, зростання злочинності у зв'язку зі зміною характеру економічних відносин в суспільстві, масовим поширенням наркоманії, проституції, рекету, корупції. По-третє, проблеми, породжені функціональними протиріччями, тобто порушенням раніше сформованих причинно-наслідкових ланок соціального явища або процесу. Наприклад, зміна усталених розподільчих відносин в суспільстві й ідеологічних уявлень населення в зв'язку з розширенням приватної власності; зміни в політичних відносинах суспільства (розвиток багатопартійності), в функціонуванні політичних і соціальних інститутів у зв'язку з формуванням правової держави.

Формулюючи проблему дослідження, треба прагнути до максимально точного відображення і самої проблемної ситуації, і протиріччя, яке її реально визначає. При цьому важливо уникати висунення проблем занадто широкого плану. Якщо не вдається надати формулюванню проблеми ясність і чіткість відразу, то це може бути зроблено в подальшому, в міру методологічної та методичної розробки інших частин програми.

3. Принципи визначення мети, об'єкта та предмета дослідження

Мета прикладних соціологічних досліджень найчастіше має суто практичний характер. Вона покликана надати інформацію для вироблення рекомендацій, підготовки і прийняття управлінських рішень, здатних підвищити ефективність функціонування інституційних структур суспільства. Проблема дослідження завжди має свого конкретного носія - ту чи іншу спільність людей. Таким чином, об'єктом соціологічного дослідження в широкому сенсі виступає носій тієї чи іншої соціальної проблеми. Наприклад, студенти, працівники, молоді фахівці можуть виступати в якості носія проблем, викликаних недостатнім рівнем загальних або професійних знань у цієї категорії, складнощами адаптації до нових технологічних вимог виробництва, а значить, бути об'єктом дослідження.

Але причини тієї чи іншої проблеми нерідко лежать за межами об'єкта дослідження. Скажімо, низька активність на заняттях може бути викликана як відсутністю у студентів інтересу до теми занять, так і низькою кваліфікацією викладачів, нездатних викликати такий інтерес, творчо підійти до справи. Тому, в таких випадках виділяються два об'єкти дослідження: основний - студенти і додатковий - викладачі.

Чітке виділення об'єкта підводить до визначення предмета дослідження. Останній включає в себе ті сторони і властивості об'єкта, які найбільш повно виражають розглянуту проблему (протиріччя, що ховається в ній) і підлягають вивченню. Так, у наведеному прикладі предметом дослідження може виступати зв'язок між ефективністю роботи вузу з підготовки фахівців у суспільно значущих професійних галузях і теоретичним рівнем, педагогічною майстерністю викладачів, або зв'язок між переліком професій, за якими готують фахівців у ЗВО, і попитом на ці професії в системі виробництва.

Зі сказаного випливає, що предмет соціологічного дослідження являє собою концентроване вираження взаємозв'язку соціальної проблеми і об'єкта дослідження.

4. Логічний аналіз основних понять, які характеризують дослідження

Ця частина програми передбачає здійснення ряду методологічних процедур, без яких неможливо реалізувати мету і завдання соціологічного дослідження, перевірити правильність висунутих в ньому гіпотез.

Логічний аналіз ключових понять, які фігурують у визначенні предмета дослідження, передбачає точне, всебічне пояснення їх змісту і структури та з'ясування на цій основі співвідношення тих елементів і властивостей досліджуваного явища, почерговий аналіз яких може дати цілісне уявлення про його стан.

При вивченні, наприклад, соціальної активності тих чи інших груп населення логічний аналіз основного поняття "соціальна активність" передбачає виділення таких складових, як активність в сфері економічної, фінансової, політичної, благодійної, екологічної, просвітницької, релігійної, художньо-творчої, інформаційно-комунікативної, спортивної і т.п. діяльності. Пояснюючи далі ці поняття, ми, як би "по східцях", наближаємося до визначення сутності окремих сторін (елементів) предмета дослідження.

Між логічним аналізом основних понять і соціологічним дослідженням існує тісна залежність: чим складніший вид планованого дослідження, тим більш ємною і розгалуженою є структура аналізу основних понять.

У свою чергу, характер аналізу основних понять має безпосередній вплив на логіку побудови всього інструментарію збору первинної соціологічної інформації. Виступаючи в якості семантичної моделі виокремлення складових елементів досліджуваного явища і

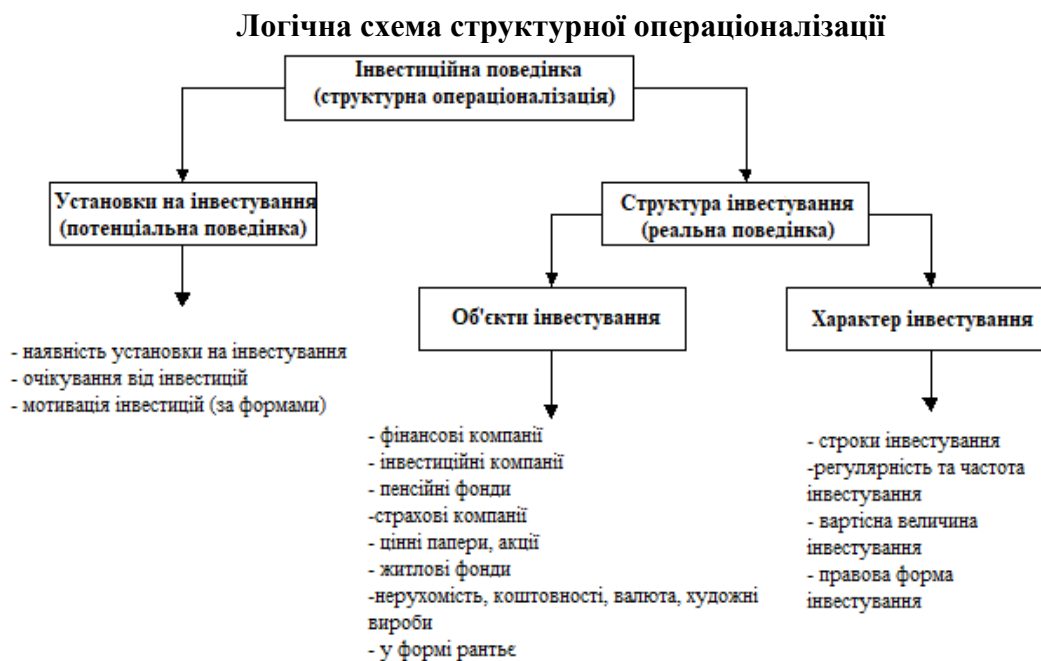
встановлення між ними взаємозв'язку, логічний аналіз основних понять допомагає згодом правильно пояснити результати соціологічного дослідження.

У різних за видом соціологічних дослідженнях процедура операціоналізації буде виступати в своєму, так би мовити, неповторному вигляді. Наприклад, для розвідувального дослідження глибокої і всебічної операціоналізації не потрібно, що пояснюється певною вузькістю розв'язуваних в ньому завдань. Відповідно до них, а також з урахуванням змісту інтерпретації досліджуваного явища і обираються операціональні поняття. Так, для оперативного виявлення готовності різних груп населення до інвестування вільних грошових коштів в житлові фонди ми можемо використовувати інтерпретацію поняття "установки на інвестицію". У цьому випадку вся операціоналізація обмежується визначенням різного ступеня готовності населення до інвестування: готові, не готові, ще не вирішили, а також мотивацією досліджуваних установок.

В описовому і аналітичному дослідженнях вимоги до глибини і обсягу операціоналізації значно ускладнюються, що впливає з більш вагомим цілей і завдань, які в них ставляться.

Так, в процесі розробки програми описового дослідження здійснюється структурна операціоналізація. Це означає, що логічний аналіз основного поняття проводиться шляхом його розчленування на складові елементи - найбільш значущі характеристики предмета дослідження. Таке розчленування показано на схемі 1.

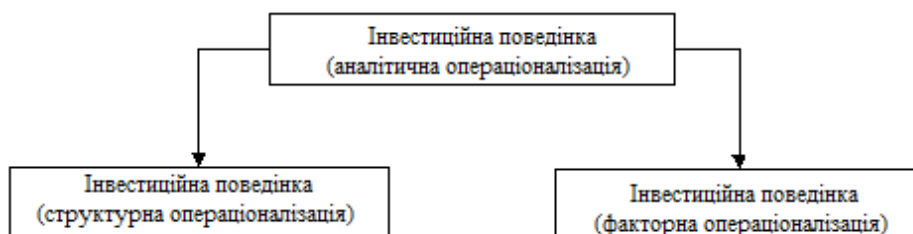
Схема 1

В аналітичному дослідженні операціоналізація покликана передбачити не тільки структурування досліджуваного явища шляхом розчленування поняття, яке його відображає, на складові елементи, але і визначення передбачуваних причин (мотивів), що впливають на характер стану і процес зміни цього явища. Іншими словами, мова йде про необхідність визначити ті чинники, які впливають на зміст і зміну явища в цілому.

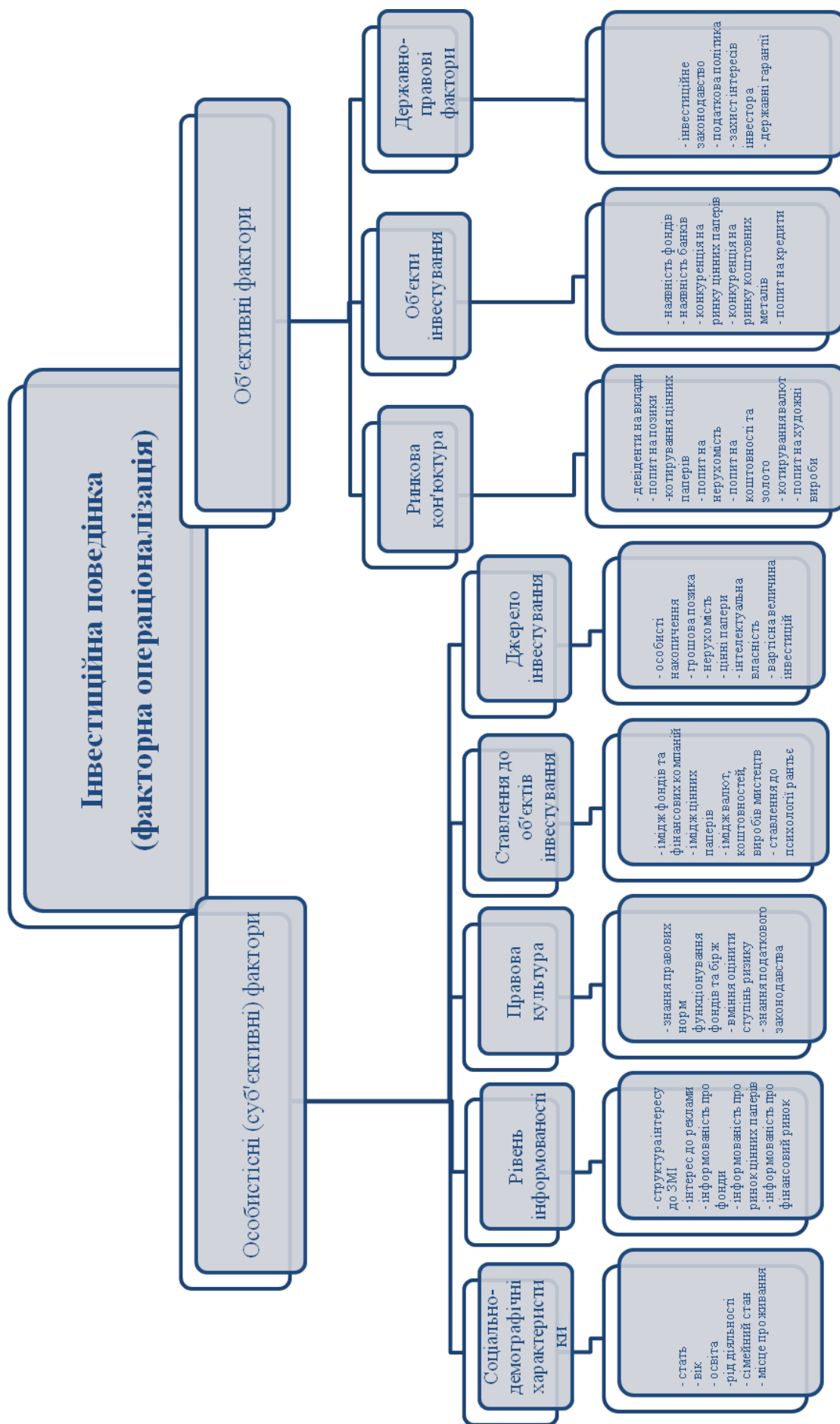
Звідси ясно, що схема операціоналізації основного поняття в аналітичному дослідженні повинна включати і структурну, і факторну операціоналізацію. Остання містить фактори, які можуть надавати прямий або непрямий вплив на досліджуване явище (у нашому прикладі - на інвестиційну поведінку населення). Попередня схема операціоналізації поняття "інвестиційна поведінка населення" в аналітичному дослідженні буде виглядати так (схема 2):

Загальна логічна схема операціоналізації

Оскільки розгорнутий вид однієї частини цієї схеми (структурна операціоналізація) вже наводився, уявімо іншу її частину (схема 3). Знайомлячись з нею слід мати на увазі, що основною в аналітичному дослідженні є аналітична операціоналізація, а структурна операціоналізація відіграє допоміжну роль набору контрольних показників, зведеного в систему.

Логічна схема аналітичної операціоналізації

Нагадаємо, що схема операціоналізації поняття "інвестиційна поведінка" є приблизною і використовується в якості ілюстрації гносеологічної процедури. На практиці її деталізація може носити більш розгорнутий характер, або виключати ті чи інші поняття.

Таким чином, як видно з наведених схем, в ході інтерпретації та операціоналізації виявлення елементів основного поняття здійснюється за суворого заданими областями (під областями) аналізу, а також за операційними поняттями, які відображають якісні сторони предмета дослідження. Саме ця стадія методологічного визначення логіки всього дослідження носить евристичний характер через множинності теоретичних парадигм, що пояснюють ті чи інші соціальні явища і процеси, а також несхожість окремих сторін і характеристик соціальних інститутів в різних суспільних системах. Однак, вивчення соціальних процесів передбачає виявлення не тільки їх якісних, а й кількісних характеристик, процес отримання яких заснований на так званій процедурі вимірювання.

5. Формулювання гіпотез і завдань дослідження.

Будь-яке соціологічне дослідження будується на попередніх припущеннях про характер і причини виникнення досліджуваної проблеми, тобто на гіпотезах, висунутих в якості припущення причин, інтенсивності і спрямованості розвитку досліджуваних явищ і процесів. В ході дослідження гіпотези потрібно підтвердити або спростувати. Вони допомагають чітко виділити об'єкт дослідження і правильно вибрати методи збору первинної соціологічної інформації.

Наприклад, якщо в ході аналізу причин зниження продуктивності праці робиться припущення про прорахунки в політиці адміністрації підприємства з підбору управлінських кадрів, то дослідження може прийняти форму масового опитування робітників. Якщо ж гіпотеза будується на припущенні про невідповідність кваліфікації частини робітників технологічним вимогам виробництва, то дослідження може прийняти форму експертного опитування керівників виробничих дільниць або цехів, або досвідчених і висококваліфікованих фахівців.

Вони формулюються відповідно за його метою і гіпотезами і так само, як останні, можуть бути умовно розділені на основні та додаткові.

Основні завдання дослідження полягають у пошуку відповіді на головне питання: які шляхи і засоби вирішення досліджуваної проблеми? Наприклад, якщо мета дослідження - визначення ефективності навчального процесу, то в якості основного завдання може виступити пошук факторів, що дестабілізують цей процес.

Можлива ситуація, коли висування додаткових гіпотез вимагає з'ясування ще якихось питань. Відповідно до цього формулюються і додаткові завдання. У наведеному прикладі такими можуть бути: виявлення ступеня забезпеченості студентів підручниками, оцінка їх матеріального становища та зайнятості в позаурочний час, вивчення структури дозвілля, політичних інтересів і активності та ін.

Описові та аналітичні соціологічні дослідження часто включають в себе кілька основних завдань, кожна з яких передбачає реалізацію ряду пов'язаних з ними додаткових. Такі дослідження називаються комплексними і можуть розглядатися як такі, що складаються з декількох відносно автономних "приватних" досліджень.

б. Визначення обстежуваної вибірки.

Після того як визначено об'єкт дослідження, необхідно вирішити питання про те, хто повинен бути їм охоплений. Опитування тисяч, десятків або сотень тисяч людей, що складають об'єкт дослідження, подовжив б його терміни, а значить, і отримання потрібної інформації, зажадав б значних фінансових витрат, словом, був би нерациональним. Тому більшість соціологічних досліджень має не суцільний, а вибіркового характеру. Відбирається певна кількість людей, соціально-демографічні ознаки, а часом, відповідно до завдань дослідження, і інші характеристики, які відображають структуру об'єкта. Мовою соціологів ця операція носить назву вибірка. Від правильності її здійснення у величезній мірі залежать якість і достовірність соціологічної інформації. Дана обставина зобов'язує ретельно описати в програмі проект вибірки. Надалі, з урахуванням особливостей характеристик і динаміки об'єкта дослідження, він може бути уточнений і оформлений в особливий документ.

У проекті вибірки вказуються принципи виділення з об'єкта сукупності людей, документів, інших джерел первинної соціологічної інформації, в якій, власне, і буде проведено опитування, спостереження, експеримент, контент-аналіз; обґрунтовується техніка проведення опитування; позначаються підходи до визначення достовірності даних. Останнє необхідно для того, щоб упевнитися в ступені правомірності поширення висновків на весь об'єкт дослідження.

У методичну частину програми включаються також характеристика використовуваних методів і прийомів збору первинної інформації (анкетного опитування, інтерв'ю, аналізу документів, спостереження); логічна структура методичного інструментарію, з якої видно, на виявлення яких характеристик предмета дослідження спрямований той чи інший блок питань; порядок розташування питань в інструментарії. Сам інструментарій додається до програми в якості самостійного документа.

Поряд з перерахованим в програмі доречно позначити і логічні схеми обробки зібраної інформації з тим, щоб показати передбачуваний діапазон і глибину аналізу соціологічних даних.

Практика свідчить, що якщо мова йде про раніше не вивчених проблемах, то на розробку програми зазвичай йде набагато більше часу, ніж на проведення самого дослідження. Однак не варто шкодувати на це сил. Ретельно продумана програма соціологічного дослідження - запорука того, що воно буде здійснено на високому науковому рівні.

7. Побудова робочого плану соціологічного дослідження.

Робочий план соціологічного дослідження містить основні процедурні заходи. Практика переконливо доводить, що вміло розроблений план соціологічного дослідження - гарна підмога для його організаторів: він дозволяє заздалегідь передбачити і найбільш точно визначити обсяг інтелектуальних, організаційних, фінансових витрат, допомагає уникнути суєти, задає ритмічність на всіх етапах, словом, багато в чому забезпечує його якісне проведення.

Розробка такого плану передбачає прискіпливий суворий облік певних принципів і правил. В цілому вони ідентичні принципам загальної теорії соціального планування та управління, тому знання цієї теорії можуть бути тут корисні.

У той же час плануванню соціологічного дослідження притаманні деякі особливості. Вони впливають із його суті як одного з методів наукового пізнання соціальних явищ, що

спирається не тільки на загальні, а й на "свої", відносно самостійні, процедури і форми організації дослідницького процесу.

Здійснення соціологічного дослідження вимагає гнучкого поєднання науково-теоретичної, методичної та організаційної діяльності, а значить, і чіткого поділу праці між його учасниками. Крім того, будь-яке дослідження, незалежно від ступеня його складності, складається з ряду етапів і серії емпіричних процедур. І хоча всі вони відрізняються своїм призначенням і змістом, їх нерозривно пов'язує між собою єдина науково-дослідна логіка. Тому якість зібраної соціологічної інформації в рівній мірі залежить від наукового рівня реалізації кожного етапу, кожної процедури.

Дійсно, невірний складений бланк-інтерв'ю повертається отриманням недостовірних даних, невідповідність групи інтерв'юєрів породжує неорганізованість збору первинної інформації, а надмірна розтягнутість у часі того чи іншого етапу може обернутися втратою актуальності самого дослідження.

Уникнути різного роду огріхів допомагає централізоване керівництво дослідженням, документальним "путівником", який і покликаний стати обґрунтовано складеним робочим планом його підготовки і проведення.

Структурними компонентами плану виступають етапи соціологічного дослідження та різні за видами і формою науково-дослідні та організаційно-технічні процедури і операції. Всі вони можуть бути згруповані в плані в чотири блоки.

Перший блок включає порядок обговорення та затвердження програми та методичного інструментарію дослідження; формування та підготовка групи збору первинної інформації (наприклад, інтерв'юєрів, кодувальників тексту, модераторів "фокус-груп"); проведення пробного дослідження, внесення корективів за його підсумками в програму і інструментарій збору первинної інформації; розмноження інструментарію (анкети, бланка-інтерв'ю, бланка формалізованого спостереження) для польового дослідження; складання кошторису і розрахунок матеріальних і фінансових витрат на дослідження.

Другий блок фіксує всі організаційні і методичні види робіт, що забезпечують чітке проведення польового дослідження, тобто масовий або груповий збір первинної соціологічної інформації. Тут передбачаються вибір відповідного місця і часу для опитування, попереднє інформування опитуваних про цілі, завдання і практичних "виходах" дослідження, централізований збір заповнених анкет, бланків-інтерв'ю або інших видів інструментарію.

Третій блок охоплює сукупність операцій, пов'язаних з підготовкою первинної інформації до обробки та власне обробкою її на комп'ютері. На цьому етапі дослідницька група взаємодіє з працівниками обчислювального центру. Під контролем останніх формується масив інформації, призначений для введення в комп'ютер. Попередньо здійснюються перевірка якості заповнення бланків інтерв'ю, анкет, кодування (в разі необхідності) відкритих і напіввідкритих питань, введення первинної інформації в комп'ютер. Після її обробки на комп'ютері дослідницька група отримує табуляграми, або інші види роздруківок соціологічних даних. Правила та порядок здійснення цих операцій детально викладаються в третій частині посібника.

Четвертий блок включає всі види робіт, пов'язані з аналізом результатів обробки інформації, підготовкою текстів попереднього і підсумкового звітів, аналітичної записки або тематичного збірника соціальної статистики, виробленням практичних рекомендацій, можливих прогнозів.

8. *Методи збору соціологічної інформації.*

В ході польового етапу дослідження для збору соціологічної інформації можуть застосовуватися різні методи. Кожен з них має свої особливості, висуває певні методичні вимоги. У чому вони полягають і якими прийомами треба опанувати, щоб вміло використовувати ці методи на практиці? Розгляду цих питань і присвячена друга частина навчального посібника.

8.1. *Інтерв'ю та анкетування.*

Для збору первинної соціологічної інформації використовуються інтерв'ю та анкетування. Обидва методи засновані на єдиних принципах конструювання питань і розрізняються переважно за ступенем формалізованості опитувальника, а також процедури опитування.

Логіка складання бланка-інтерв'ю або анкети обумовлена характером операціоналізації основних понять і вибором індикаторів для побудови шкал вимірювання. Сукупність питань утворює структуровану модель предмета аналізу.

І анкетування, і інтерв'ю мають як переваги, так і недоліки. З одного боку, зібрана за допомогою цих методів інформація дозволяє виявити статистичні закономірності, розкрити тенденції розвитку тих чи інших соціальних процесів.

З іншого - оскільки відповіді переломлюються крізь призму суб'єктивних уявлень і оцінок респондента, це може поставити під сумнів достовірність даних. До того ж не можна виключати такі потенційні джерела похибки, як нещирість респондента, його неусвідомлені помилки, небажання відповідати, некомпетентність і навіть навмисна дезінформація.

Вихідною для конструювання опитувальника є модель, побудована в результаті операціоналізації основних понять. Вона визначає число питань, їх спрямованість, логіку розташування. Структура кожного питання залежить від вибору індикаторів.

Як правило, опитувальник складається з трьох блоків: основних (проблемних), допоміжних (уточнюючих, контрольних) питань і "паспортички", тобто питань, які виявлятимуть соціальні та демографічні характеристики респондентів. Зазвичай "паспортичка" розташовується в кінці опитувальника.

Що стосується змістовних питань, то їх послідовність повинна враховувати характер субкультури респондента і психологічну атмосферу його контакту з інтерв'юером, анкетер. Щоб вибрати оптимальний варіант, корисно звернутися до вже апробованим методичного інструментарію минулого дослідження, що проводилося на аналогічну тему, або використаного в повторних або панельних дослідженнях.

Незалежно від тематики дослідження, питання повинні бути сформульовані ясно, однозначно, з використанням лексики масової свідомості, якщо мова йде про масове опитування, або термінів, що відповідають профілю професійної діяльності, якщо має бути опитувати експертів.

Важливе значення має і зовнішнє оформлення опитувальника. До нього висувається ряд вимог:

1) папір для масового опитування повинен бути не найвищої якості, щоб він не справляв враження офіційного документа, але і не найгірший, щоб у респондента не створилося враження, що до нього ставляться зневажливо;

2) папір для експертного опитування, навпаки, повинен бути найвищої якості - цим підкреслюється важливість оціночної процедури, в якій експерт виступає ключовою фігурою;

- 3) друк повинен бути чітким, шрифт не повинен бути змазаним, блідим;
- 4) інтервали між рядків не повинні бути занадто вузькими - це ускладнює сприйняття питань, викликає роздратування респондента і може призвести до помилкових відповідей;
- 5) шрифт, який використовується для тексту анкет повинен відповідати шрифту масових видань - він звично сприймається і легко читається;
- 6) питання доцільно друкувати напівжирним, а варіанти відповідей - звичайним шрифтом;
- 7) в анкеті слід використовувати зауваження, уточнення, пояснення, покажчики переходу до більш "віддаленим" питань, використовуючи для цього спеціальні шрифти (наприклад, курсив), рамки, стрілки, значки та графічні символи. Подібне оформлення поживить анкету, позбавить її монотонності, запобіжить швидкій втомлюваності респондента.

Слід також дотримуватися ряду вимог до структури змісту опитувальника:

- 1) в анкеті повинна бути "шапка", що включає назву організації, що проводить опитування (для експертів обов'язково із зазначенням адреси, телефону та факсу організації); назва теми опитування; звернення до респондента або експерта з коротким викладом мети дослідження і правил заповнення анкети;
- 2) окремі тематичні блоки питань доцільно випередити коротким підзаголовком, щоб "мобілізувати" увагу респондента або експерта на чергову проблему;
- 3) в кінці анкети слід подякувати респондента або експерта за участь в опитуванні.

Складену анкету, так само як і бланк-інтерв'ю, необхідно апробувати з точки зору повноти охоплення досліджуваної проблеми, логіки побудови, ясності і однозначності формулювання питань, валідності використовуваних шкал вимірювання. З цією метою можна вдаватися до спільного обговорення опитувальника аналітичної та методичної групами дослідницької організації; звернутися за експертною оцінкою до фахівців; провести пілотаж, тобто анкетування на невеликому масиві (20-30 чоловік). Пілотаж дозволяє, крім того, виміряти "усереднений" час заповнення анкети респондентом або інтерв'юером, виявити схожі або повторювані за змістом питання, або відсутність ряду питань, необхідних для отримання важливої інформації.

Незалежно від того, чи йде мова про анкету або бланку-інтерв'ю, їх апробація в пілотажі завжди повинна здійснюватися в усній формі. Сказане стосується і телефонного інтерв'ю, і поштового опитування.

У багатопланових аналітичних дослідженнях, де застосовується складний методичний інструментарій, може виникнути потреба в двох або трьох пілотажах. Їх проведення найкраще доручити розробникам опитувальника, які здатні вловити найменші недоліки тих чи інших питань, виявити психологічні бар'єри їх сприйняття. В процесі пілотажу фіксується реакція респондента на кожне питання, його зауваження. Якщо він не може відповісти, потрібно спробувати з'ясувати причину. У разі нерозуміння якогось питання, останнє формулюється по-новому.

Перш ніж приступити до формулювання питань слід здійснити кілька "фільтруючих" процедур:

- 1) прийняти рішення про доцільність збору інформації за всіма ознаками предмета аналізу, виключити питання за ознаками в тих випадках, коли є достовірні статистичні відомості, здатні замінити первинну соціологічну інформацію;

2) вирішити, для вимірювання параметрів ознаки потрібно один або кілька (взаємодоповнюючих) питань;

3) спробувати оцінити, чи можна розраховувати на достатній рівень компетентності респондентів при відповідях на питання;

4) встановити, чи не поєднує в собі питання дві або більше проблем, що відносяться до різних соціальних явищ.

Якщо проводиться великомасштабне дослідження на підставі територіальної вибірки з подальшою угрупованням об'єкта по регіонах, позиції для питань соціально-економічного, екологічного, демографічного характеру "паспортички" доцільно запозичити з офіційної статистики з тим, щоб забезпечити порівнянність отриманих даних із загально-статистичними.

У ряді випадків основні питання бажано супроводити питаннями, які дозволяють виявити мотивацію поведінки респондента, його ставлення до чого-небудь, до кого-небудь. Наприклад, після питання, чи має намір респондент брати участь в чергових виборах, напрошується наступний - чим він пояснює своє рішення.

Причиною некомпетентності респондента може бути проста непоінформованість. Тому питанню про його ставлення до якогось об'єкту повинно передувати питання про те, чи знайомий він з цим об'єктом. Наприклад, до питання про ставлення до "руху зелених" слід запитати, якою мірою респондент знайомий з цим рухом.

Необхідно уникати абстрактного формулювання питання, що включає ідеологеми, наприклад: "Чи вважаєте Ви характерним для українців конформістський тип мислення?".

Кожне питання має бути націлено на отримання суворого однозначної інформації. Наприклад, важко відповісти на питання: "Як Ви ставитеся до демократів - прихильниками інтенсивного входження в ринкову економіку і зближення із Заходом?", Оскільки неясно, на чому ставити акцент, на "входження в ринкову економіку" або на "зближення із Заходом".

У порівняльних дослідженнях, коли якісь проблеми, актуальні для однієї групи населення, вже не актуальні для іншої (наприклад, для старшого покоління на відміну від молоді вже не актуальні вибір професії, планування сім'ї та ін.), Доводиться складати дві анкети. Порівнянність результатів дослідження за двома анкетами забезпечується ідентичністю позицій питань, однакових для обох анкет.

Питання повинні включати прості і зрозумілі терміни, широко використовувані в повсякденному житті.

Необхідно переконатися чи:

а) достатньо зрозуміле питання з точки зору лексики, органічно властивою об'єкту вивчення;

б) не громіздкий вид питання, не перевантажений зайвими словами;

в) однозначний він за змістом і чи буде адекватно зрозумілий респонденту;

г) недвозначний зміст питання через відсутність якогось розділового знаку.

У питаннях, які виявлятимуть установки, ціннісні орієнтації, політичну поведінку, нерідко використовуються абстрактні поняття, не доведені до емпіричного індикатора, скажімо, "принцип соціальної справедливості", "центристська політика". Не знаючи точного змісту подібних виразів, респондент буде відповідати навмання. Такий же результат цілком імовірний і при використанні в питаннях аббревіатур типу МВФ (Міжнародний валютний фонд), ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) без розшифровки.

Прикладом неоднозначного трактування використаних в питанні слів може бути наступний: "Якому виду взуття Ви віддасте перевагу?". Під словом "вид" респондент може мати на увазі і фасон, і марку (виробника) виробу, і країну-виробника; до того ж неясно, про взуття якого сезону йде мова.

Питання: "Чи вважаєте Ви важливим верховенство в суспільних відносинах в нашій країні на сучасному етапі принципу соціальної рівності або пріоритетним повинен бути принцип рівності шансів?". Не тільки надмірно громіздкий, але і занадто абстрактний. Обидва згаданих принципи респонденти можуть тлумачити по-різному.

Питання: "Як Ви вважаєте, чи винні органи влади в тому, що вчителям затримується заробітна плата?" неоднозначний, так як під органами можуть розумітися і уряд, і Міністерство фінансів, і Міністерство освіти та науки, і органи місцевого самоврядування.

Якщо питання не націлено безпосередньо на виявлення ставлення до персоналій (побудова рейтингів, вивчення електоральних уподобань), то згадки імен слід уникати, оскільки симпатія чи антипатія респондента до згадуваної особистості можуть вплинути на відповідь. Наприклад, на питання: "У своєму виступі на радіо відомий економіст підкреслив, що входження в ринок це - єдиний шлях прогресу. Ви згодні з цим висновком?" Частина тих, хто симпатизує відомому вченому, навіть ставлячись до ідеї ринку критично, проте, можуть відповісти позитивно. І навпаки.

Якщо мова йде про досить педантичні речі (доходи, взаєминах людей, поведінка, що відхиляється), то в таких випадках вдаються до непрямих питань. Наприклад, замість питання: "Чи доводиться Вам давати хабарі при вирішенні Ваших проблем в державних інстанціях?" можна запитати: "Чи відомі Вам випадки, коли (або: Чи доводилося Вам чути про те, що ...) хто-небудь з Ваших знайомих був змушений давати хабар при вирішенні своєї проблеми в державних інстанціях?".

Якість інтерв'ю, тобто отримання відвертої і достовірної інформації, залежить від цілого ряду чинників. Серед них – атмосфера доброзичливості, тактовна поведінка інтерв'юера, поступове "входження" в тему від простих до складних питань, відсутність навмисного або мимовільного нав'язування інтерв'юером своєї позиції.

Вступна частина інтерв'ю повинна бути лаконічною, не відволікати респондента від основної теми опитування. Наприклад: "Доброго дня! Я представник Центру соціологічних досліджень, що вивчає відношення населення до нових видів туристичних послуг. Ви віддасте перевагу проведенню відпустки вдома, на дачі, або на курортах? ... ". Якщо "блискавичний" контакт не зав'язується, інтерв'юер повинен спробувати протягом 2-3 хвилин умовити потенційного респондента. У разі невдачі спробу слід припинити і розпочати відбір наступного респондента, відповідно до інструкції по вибірці.

Інтерв'юер зобов'язаний спокійно, без роздратування дати повні відповіді на всі питання респондента, що стосуються теми і мети опитування (зрозуміло, в рамках своєї компетенції). Важливо підкреслити, що опитування анонімне, що респондент має повне право на будь-які форми відповідей, а також на відмову відповідати.

Стиль поведінки інтерв'юера повинен бути поважним, доброзичливим. Опитування не повинен перетворюватися в допит!

У процесі бесіди роль ведучого постійно повинна бути у інтерв'юера. Щоб оволодіти цією роллю, йому необхідно досконально знати зміст бланка-інтерв'ю, пам'ятати черговість питань, що допоможе уникнути тривалих пауз.

Інтерв'юеру слід йти від будь-яких дискусій з респондентом і тільки реєструвати, але не коментувати його думку. Власні оцінки, несхвальні зауваження під час спілкування з респондентом повинні бути виключені. Неприпустимі прояви бездушності, байдужості, більш того, інтерв'юер повинен всіляко підкреслювати інтерес до того, що говорить його співрозмовник. Це може бути схвальний кивок, посмішка і т.д. Якщо респондент запитує, яка точка зору інтерв'юера з приводу обговорюваної проблеми, той повинен пояснити, що його функція – з'ясувати різні думки, а не нав'язувати своє.

У разі, коли питання незрозуміле, його потрібно повторити ще раз і, якщо воно знову незрозумілий, подекуди посилити акценти. Якщо питання незрозуміле респонденту після повторного прочитання, цей факт зафіксується і інтерв'юер переходить до наступного питання. Пояснювати респонденту суть питання дозволено лише тоді, коли це передбачено інструкцією.

Ставити запитання потрібно в тій послідовності, в якій вони викладені в бланку. Кожне попереднє питання має бути як би "введенням" до того, що гарантує безперервність і послідовну логіку бесіди.

Питання може бути пропущене тільки в разі, коли на цей рахунок у бланку-інтерв'ю є спеціальні вказівки.

У ситуації, коли відповідь не відрізняється конкретністю або однозначністю, інтерв'юеру доцільно спробувати уточнити позицію респондента за допомогою навідних запитань типу: "Ця думка цікава. Чи змогли б Ви пояснити її докладніше?", або "Значить ви вважаєте, що ..., а точніше, що саме Ви маєте на увазі?".

Причиною відмови від відповіді нерідко буває як некомпетентність респондента, так і небажання оголосити свою позицію, що здається йому несумісною з загальноприйнятою. Вловивши цю обставину, інтерв'юер може сказати: "Напевно я не зовсім ясно зачитав питання. Дозвольте, я повторю його", або "Дана проблема дійсно складна, що породжує різні думки, що цілком правомірно. І все-таки мені було б цікаво дізнатися з цього приводу Вашу особисту думку".

Найпростіше реєструвати відповіді в формалізованому інтерв'ю, коли інтерв'юер обводить відповіді респондента по заздалегідь проставленим числовим кодам. Вільне інтерв'ю передбачає "стенографування" відповідей.

Конструювання анкети здійснюється з урахуванням вимог до форми, змісту, кількості та послідовності питань.

За формою питання бувають закритими, напівзакритими і відкритими. До закритих питань "додається" заздалегідь сформульований повний набір відповідей. До напівзакритих – максимум заздалегідь сформульованих варіантів відповідей, а також додаткові рядки для вільного відповіді. Відкрите питання передбачає тільки вільний відповідь респондента, який він записує самостійно.

За змістом питання можуть бути спрямовані на констатацію фактів, знань ("Чи читаєте Ви газету "Дзеркало тижня", або "Чи могли б Ви назвати приклади етнічного геноциду з історії СРСР? "); думок, намірів, уявлень, поведінки ("Яка політична сила, на Вашу думку, подолає прохідний бар'єр до Верховної ради у наступних чергових виборах?", або "Де Ви маєте намір провести літню відпустку?", або "Якою Ви уявляєте собі Вашу майбутню квартиру?", або "Як Ви провели минулу неділю? ").

Закриті та напівзакриті питання конструюються тоді, коли досліднику заздалегідь відомі всі або майже всі варіанти відповідей. В іншому випадку питання задається у відкритій формі.

Загальна кількість питань в анкеті залежить від повноти операціональної схеми, а співвідношення числа відкритих і закритих питань – від ступеня вивченості предмета дослідження.

Закриті питання можуть бути альтернативними, коли сума всіх варіантів відповідей дорівнює 100%, і неальтернативні, коли надається можливість вибору декількох варіантів, в результаті чого сума відповідей може перевищити 100%.

Якщо в переліку відповідей не передбачена позиція "важко відповісти", відсутність відповіді кодуються окремо.

Логічна послідовність питань в анкеті (як правило, від простих до складних) зумовлена структурою предмета дослідження, а також психологічними вимогами до комунікаційного процесу. Важливо, щоб анкета не починалася з питань, здатних насторожити, а то і відлякати респондента. Щоб пом'якшити гостроту психологічно важких питань, можна задати попередній "вступний", що починається зі слів: "Існує думка, що ...".

Як свідчить досвід, після 35-50 хвилин увага респондента зазвичай притупляється, тому доцільно питання об'єднати в блоки, які виділяються тематичними заголовками. Більш складні питання краще розташувати "в рамках" перших 40 хвилин заповнення анкети. Оптимальною вважається анкета, заповнення якої в середньому не перевищує однієї години.

8.2. Метод соціологічного спостереження.

Якщо дані про досліджувані соціальні явища чи процеси повинні бути максимально "очищені" від емоційних, ідеологічних та інших суб'єктивних установок респондентів, то вдаються до такого методу збору інформації, як спостереження.

Оскільки соціологічне спостереження пов'язано з прямим, безпосереднім сприйняттям подій, а іноді і участю в них, воно має багато спільного з тим, як людина в повсякденному житті сприймає те, що відбувається, аналізує і пояснює поведінку людей, пов'язує його з характеристиками умов діяльності, запам'ятовує і узагальнює події, очевидцем яких стає. Але є і глибокі відмінності. Соціологічне спостереження як метод збору первинної соціологічної інформації – це завжди спрямоване, систематичне, безпосереднє простежування і фіксування істотних сторін соціальних явищ, процесів. Воно служить певним пізнавальним цілям, а достовірність зібраної таким способом інформації може бути піддана контролю і перевірці.

Найважливіша цінність методу спостереження полягає в тому, що воно здійснюється одночасно з розвитком досліджуваних явищ, процесів. Відкривається можливість безпосередньо сприймати поведінку людей в конкретних умовах і в реальному часі. Ретельно підготовлена процедура спостережень забезпечує фіксацію всіх значимих елементів спостерігаємої ситуації. Тим самим створюються передумови для її об'єктивного вивчення.

Спостереження дозволяє широко, багатовимірно охопити події, описати взаємодія всіх його учасників. Воно не залежить від бажання спостережуваного висловитися, коментувати ситуацію.

Недоліки методу спостереження зводяться в дві групи: об'єктивні, незалежні від спостерігача, і суб'єктивні, пов'язані з особистісними, професійними особливостями спостерігача. До об'єктивних недоліків перш за все відносяться обмеженість, принципово приватний характер кожної ситуації, що спостерігається. Тому, яким би всебічним і

глибоким не був проведений аналіз, висновки можуть бути узагальнені і поширені на більш широкі ситуації з великою обережністю і при дотриманні багатьох вимог. Ще одна особливість методу - складність, а часто і просто неможливість повторення спостережень. Соціальні процеси незворотні, їх не можна заново "програти", щоб дослідник зміг зафіксувати елементи вже минулої події. Нарешті, відзначимо високу трудомісткість методу, який часто передбачає участь в зборі первинної інформації великого числа людей досить високої кваліфікації.

Різноманітні і труднощі суб'єктивного плану. На якість первинної інформації можуть впливати відмінності у соціальному становищі спостерігача і можна побачити, несхожість їх інтересів, ціннісних орієнтацій, стереотипів поведінки і т. Д. Наприклад, звернення один до одного на "ти" в бригаді робітників або серед членів однієї партії часто стає нормою. Але соціолог-спостерігач, для найближчого оточення якого характерна інша форма спілкування, може оцінити це як приклад зневажливого, фамільярного відношення молодих робітників до старших.

На якості інформації позначаються і установки спостережуваних і спостерігача. Якщо люди знають, що є об'єктом вивчення, вони можуть коригувати свої дії, підлаштовуючись під те, що, на їхню думку, хотілося б бачити збоку. У свою чергу, наявність у спостерігача певного очікування щодо поведінки може серйозно вплинути на оцінку того, що відбувається. Таке очікування нерідко виникає завдяки попереднім контактам. Сформовані раніше позитивні враження переносяться на спостережувану картину, викликаючи невинуватну позитивну оцінку аналізованих подій, і навпаки, негативні очікування (скепсис, упередженість) здатні привести до підвищеної жорсткості в оцінці того, що відбувається. Природно, результати спостереження залежать від настрою спостерігача, його зосередженості, вміння цілісно сприймати ситуацію, фіксувати малопомітні риси поведінки, які можна не побачити.

Метод спостереження ефективно використовується при дослідженні поведінки індивідів і груп у праці і суспільно-політичного життя, в сфері дозвілля, в девіантних групах, при вивченні найрізноманітніших форм спілкування між людьми. При аналізі виробничої діяльності об'єктом спостереження може стати те, як члени трудового колективу реагують на зміни умов, характеру, змісту праці, на нововведення, що стосуються технології, оплати, норм виробітку. Іншими словами, спостерігатися повинні значущі для учасників трудового процесу ситуації, в яких найбільш гостро, а іноді і в конфліктній формі проявляється їхнє ставлення до роботи, один до одного.

Не менш актуальна область застосування розглянутого методу – вивчення практики проведення різних політичних зборів, мітингів, демонстрацій. Спостерігаючи поведінку організаторів мітингів, ораторів, учасників, бачачи їх вчинки, відчуваючи всю атмосферу подібних акцій, соціолог чіткіше, ясніше вловлює суть того, що відбувається, бачить, яким чином здійснюється вироблення колективного рішення.

До спостереження як методу збору соціологічної інформації звертаються в різних обставинах. По-перше, при отриманні попереднього матеріалу для уточнення напрямів планованого дослідження. В цьому випадку цілеспрямоване спостереження виконує функцію соціологічного зондування. Здійснюване в подібних цілях спостереження розширює бачення досліджуваного явища, сприяє виділенню значимих ситуацій, визначення "дійових осіб". Більш того, неупереджене, професійно виконане спостереження тим і плідно, що відкриває перед дослідником невідомі йому раніше пласти, "зрізи" соціальної дійсності, дає

можливість відійти від традиційного розуміння соціальної проблеми. По-друге, метод спостереження використовується для отримання ілюстративних даних. Як правило, вони істотно "оживляють", роблять зримим аналіз статистики або результатів масового опитування. По-третє, спостереження виступає в якості основного прийому отримання первинної соціологічної інформації.

Переслідуючи таку мету, необхідно співвіднести позитивні і негативні аспекти методу спостереження. Якщо дослідник ставить перед собою завдання не тільки дати науковий опис конкретних подій, визначених форм поведінки людей в значущих для них ситуаціях, а й вийти на ширші узагальнення, результати спостереження повинні бути підкріплені даними, отриманими при використанні інших методів збору соціологічної інформації.

Спостереження планується і здійснюється в тій же послідовності, що і будь-яка інше соціологічне дослідження. Конкретизується мета, встановлюється об'єкт і предмет спостереження, формулюються основні гіпотези і завдання, конкретизується вид (спосіб) спостереження, готується документація і розробляється процедура фіксації спостережень, проводиться збір, обробка та аналіз інформації. Специфіку змісту кожного етапу обумовлюють характер досліджуваної проблеми і особливості, властиві цьому методу дослідження.

Оскільки даний метод пов'язаний з вивченням динаміки відносин, характерних для діяльності індивіда або групи людей, тут важливо перш за все не те, наприклад, як робочі відносяться до нової форми організації праці, як сприймаються ними зміни норм виробітку, а те, яким чином члени відібраних для дослідження бригад діють в конкретних виробничих умовах і в фіксований проміжок часу, як вирішують задачу виконання певного виробничого завдання, яким чином реагують на досліджувані нововведення в оплаті праці. Все це досліджується не як склалося, а як те, що відбувається, що формується, розвивається.

В ході опитувань дослідник переважно має справу з усередненими даними, які узагальнено відображають реальну поведінку респондента і вираженими в положеннях типу: "як правило, щодня читаю газети", "часто беру участь у мітингах". Інший вид опитувальної інформації – відповіді на проектні питання (в їх формулюванні містяться гіпотетичні ситуації: "якби збільшилася зарплата на 50% ...", "якби це було моє підприємство" ...).

У методі спостереження на етапі отримання вихідної інформації немає цих "зазвичай", "як правило", "якби", але є "зараз", "тут", "саме так". Тим самим мета, завдання, гіпотези при спостереженні хоча і більш локальні, але в той же час і більш деталізовані, часті, ніж при опитуванні. У них повніше представлена "жива тканина" подій, в них явно присутній час.

Є приблизний перелік значущих елементів, властивий всім ситуаціям спостереження. В опорі на них конкретизуються програма і науково-організаційний план спостереження. До цього переліку входять: а) вибірка спостереження – кількість осіб, що беруть участь в ситуації, соціально-демографічна структура групи, характер взаємин у ній, розподіл ролей між учасниками ситуації; б) обстановка – місце знаходження ситуації спостереження, типова для цього місця соціальна поведінка, можливі відхилення в поведінці учасників групи спостереження; в) мета діяльності групи – випадкова чи закономірна ситуація спостереження, наявність певних формальних або неформальних цілей, заради яких зібралася група; сумісні або протилежні цілі різних учасників ситуації; г) соціальна поведінка – характер діяльності групи спостереження, стимули діяльності, на кого (на що) спрямована діяльність, психологічна атмосфера в групі; д) частота і тривалість – час, тривалість і повторюваність ситуації спостереження, її унікальність або типовість.

Різновиди методу спостереження класифікуються за кількома ознаками: за ступенем формалізованості (структуралізоване і неструктуралізоване); в залежності від ступеня участі спостерігача в досліджуваній ситуації (включене і невключене); за місцем проведення, умовами організації стеження (польове і лабораторне); за регулярністю проведення (систематичне і несистематичне).

Неструктуралізоване спостереження є слабо формалізованим. При його проведенні у спостерігача немає детального плану дій, визначені лише найзагальніші риси ситуації, приблизний склад групи спостереження. Безпосередньо в процесі спостереження уточнюються межі об'єкта стеження і його найважливіші елементи, конкретизується програма дослідження. Цей різновид використовується переважно в зондажних, пошукових соціологічних дослідженнях.

Якщо соціолог має достатню інформацію про об'єкт дослідження, здатний заздалегідь визначити значимі елементи досліджуваної ситуації, скласти детальний план та інструкції для фіксації результатів, перед ним відкривається можливість провести структуралізоване спостереження. Цьому типу властива висока ступінь стандартизації, для фіксації результатів використовуються спеціальні документи, бланки.

Звернення до структуралізованого спостереження є плідним при вирішенні завдань, пов'язаних із проведенням зборів: визначенням складу виступаючих і змісту виступів, вивченням реакцій аудиторії на обсяг інформації і аналізом процесу прийняття рішення, виявленням організаційних характеристик зборів. Документація для запису того, що відбувається, включає дев'ять різних бланків, які відповідають етапам будь-яких зборів, мітингу:

- 1) загальна характеристика заходу;
- 2) ситуація безпосередньо перед початком акції;
- 3) організаційний період;
- 4) картка доповідача, який виступає;
- 5) реакції учасників на доповідь, виступи;
- 6) загальна ситуація під час дебатів, виступів;
- 7) ситуація під час прийняття проекту рішення;
- 8) ситуація під час прийняття поправок і доповнень до проекту рішення;
- 9) ситуація після закінчення зборів, мітингу.

Іноді для зручності деякі бланки можуть бути об'єднані в єдиний документ. Далі виділяються значущі елементи поведінки учасників заходу: позитивне ставлення до інформації, що повідомляється (схвальні репліки, оплески); негативне ставлення до інформації, що повідомляється (несхвальні репліки, вигуки, свист, "заплескування"); наявність інтересу аудиторії (вимога додаткової інформації, питання до виступаючого, розмови, пов'язані з обговорюваним питанням); відсутність інтересу до інформації, що повідомляється (розмови на сторонні теми, заняття сторонніми справами). Спостерігаючи ту чи іншу реакцію учасників зборів, прояв значимого моменту ситуації, спостерігач фіксує, від кого ця реакція виходила. Для цього передбачається виділення наступних елементів об'єкта спостереження: 1) керівництво зборами, мітингом; 2) більшість учасників; 3) примірна половина учасників; 4) меншість; 5) кілька людей; 6) одна-дві людини.

Якість реєстрації фактів поведінки залежить від рівня підготовленості спостерігачів. Підготовку починають з того, що знайомлять з метою дослідження, з основними структурними елементами предмета аналізу, що підлягають спостереженню і реєстрації.

Після цього спостерігачі проходять тренування на імітаційній групі, аналогічній тій, яку доведеться спостерігати. Відповідно до якості реєстрації фактів при випробуванні приймається рішення про придатність або непридатність кандидата на роль спостерігача.

Включеним спостереженням називається такий його вид, при якому соціолог безпосередньо включений в досліджуваний соціальний процес, контактує, діє спільно із об'єктами спостереження. Характер включеності різний: в одних випадках дослідник повністю дотримується інкогніто, і учасники групи спостереження не можуть виділити його серед членів групи, колективу; в інших – бере участь в діяльності групи спостереження, але при цьому не приховує своїх дослідницьких цілей. Залежно від специфіки ситуації і дослідницьких завдань будується конкретна система відносин спостерігача і учасниками групи спостереження.

Як приклад першого різновиду включеного спостереження можна привести дослідження, проведене В.Б. Ольшанським, який протягом декількох місяців працював на одному із заводів в бригаді слюсарів-складальників. Він вивчав життєві наміри молодих робітників, норми колективної поведінки, систему неофіційних санкцій до порушників, неписане "можна" і "не можна". При спільному аналізі спостережень і даних анкетування, проведеного соціологами в період здійснення включеного спостереження, була отримана цінна інформація про процеси, що відбуваються в виробничому колективі, про механізм становлення "групової свідомості".

Спостереження дозволяє розглядати досліджуване явище як би зсередини. Але є і принципова обмеженість методу. Логіка обставин часто спонукає спостерігача дивитися на події очима його очевидців, в результаті чого виникає небезпека втрати активного, об'єктивного підходу до досліджуваного процесу, він адаптується до нього. Важкі і деякі етичні моменти. Скажімо, які межі, далі яких неприпустимо інкогніто вивчати людські відносини?

Є ще і несистематичне спостереження. Серед них виділяються такі, коли спостерігачеві доводиться мати справу із заздалегідь незапланованим явищем, несподіваною ситуацією. Особливо часто цей тип спостереження зустрічається в розвідувальних дослідженнях.

8.3. Метод аналізу документів (контент-аналіз).

Аналіз документів – один із широко застосовуваних і ефективних методів збору первинної інформації. Відображаючи духовне і матеріальне життя суспільства, документи передають не тільки подієву, фактологічну сторону соціальної дійсності, а й фіксують розвиток всіх виразних засобів, і перш за все структуру мови. У них містяться відомості про процеси і результати діяльності окремих індивідів, колективів, груп населення і суспільства в цілому. Тому документальна інформація представляє великий інтерес для соціологів, які в ході дослідження вивчають велику кількість різного роду документів: державні та урядові акти, статистичні збірники і матеріали переписів, відомчі документи, художні твори і наукові публікації, пресу, мови політичних лідерів, листи представників усіх верств населення.

З документами соціолог стикається в самому початку абсолютної більшості досліджень незалежно від того, якими методами належить збирати первинну інформацію. На цій стадії документи, як правило, являють собою не об'єкт самостійного соціологічного дослідження, а лише допоміжне джерело інформації. Таку функцію можуть виконувати чотири групи документів: статистичні та вербальні документи про об'єкт дослідження,

масиви первинної статистичної інформації, протоколи і стенограми, документи особистого характеру.

У допоміжному плані джерела інформації про об'єкт дослідження – це перш за все документи, де зазначено статистичні відомості про нього, або його вербальну характеристику; дані попередніх соціологічних досліджень на аналогічну тему; аналітичні звіти та інші матеріали, здатні дати інформацію для більш глибокого з'ясування досліджуваної проблеми, підвищення якості методичного інструментарію, точності моделі вибірки; служити основою формування вибіркової сукупності. Джерелами подібної документації можуть бути органи державної і відомчої статистики, різні довідкові видання, документи, що зберігаються в архівах, бібліотеках і ін. Відомості, що містяться в цих джерелах, можуть бути також використані для перевірки стійкості інформації, отриманої в результаті соціологічного дослідження, для зіставлення, порівняння, або побудови динамічних рядів розподілу даних.

Масиви первинної статистичної інформації або статистичної звітності зберігаються як в офіційних статистичних управліннях, так і в різних відомствах і установах. Це бланки зі стандартизованої галузевої інформацією, щоквартальні і річні звіти підприємств в податковій інспекції, річні баланси банків; дані про здоров'я населення, що зберігаються в медичних установах; документи з обліку злочинів, що зберігаються в правоохоронних органах. За винятком "санкціонованих" випадків (коли дослідження замовлені власниками відповідних документів, або іншими організаціями, які мають до них доступ) такі документи важкодоступні досліднику.

Протоколи і стенограми судових або арбітражних засідань, розслідувань, зборів, індивідуальні характеристики шкільних психологів на учнів та інші аналогічні документи можуть служити джерелом тематичних зондажів. Для репрезентативних досліджень через обмеженість масиву документів вони, як правило, не придатні. Крім того, ці документи не завжди доступні досліднику зважаючи на свою конфіденційність.

Використовувані в зондажних цілях особисті документи – листи, щоденники, автобіографії – також не завжди можуть скласти репрезентативний масив для повномасштабного дослідження. До того ж доступ до особистих документів утруднений не в меншій мірі, ніж до протоколів та стенограм.

Поряд з рішенням допоміжних завдань – збір відомостей про об'єкт, предмет дослідження, уточнення моделі вибірки, методичного інструментарію збору інформації – документи можуть скласти джерельну основу самостійного соціологічного дослідження. Аналіз документів як пошуковий науковий метод лежить в основі двох видів дослідження: кількісного семантичного аналізу та головного методу, використовуваного в прикладній соціології – аналізу змісту документів. Перш ніж перейти до його детального розгляду, ознайомимося в загальних рисах з методом кількісного семантичного аналізу.

Прикладна соціологія в першу чергу розглядає різні друковані та рукописні матеріали, створені для зберігання і передачі інформації. При більш широкому підході до складу документів включають також теле-, кіно-, фотоматеріали, звукові записи.

Існує ряд підстав для класифікації документів. За статусом розрізняють документи офіційні і неофіційні; за формою викладу – письмові і (більш широко – вербальні), аудіальні, візуальні, аудіовізуальні та статистичні. За своїми функціональними особливостями документи поділяються на інформаційні, регулятивні, комунікативні та культурно-

просвітницькі. Природно, при цьому підкреслюється основна, провідна спрямованість документа, однак найчастіше він виконує одночасно декілька функцій.

Принципове значення для дослідника мають офіційні документи – постанови урядових органів, директиви відомств, накази і розпорядження адміністрації підприємств і установ, які переважно відображають суспільні зв'язки і висловлюють колективні точки зору. Вони складаються і затверджуються державними або громадськими органами, колективними або приватними установами і можуть виступати в якості юридичного доказу. Провідне призначення цих документів – управлінське. Їх основна функція – інформувати про стан справ, про досягнення певних намічених цілей.

Корисна інформація для систематизованого вивчення і статистичного узагальнення контролю за діяльністю організацій міститься в поточних планах роботи. Аналіз цих матеріалів в динаміці дозволяє виявити роль різних управлінських акцій в організації виробництва, виявити і виправити наявні труднощі, недоліки в роботі. Провідне призначення такого роду документів – комунікативне і культурне, але при цьому вони інформують членів колективу і регулюють відносини між ними.

Велику користь може принести вивчення неофіційних документів. Серед них виділяються особисті документи. Вони дуже цінні, оскільки являють собою майже нічим не обмежені висловлювання людей на вільно обрану тему. Особисті документи – щоденники, мемуари, листи, сімейні фото- і кінодокументи, архіви – незамінне джерело вивчення суспільної свідомості, думок і установок на індивідуальному рівні. Вони дозволяють розкривати глибинні соціальні механізми утворення ціннісних орієнтацій, зрозуміти історичну обумовленість мотивів поведінки, знайти основу для виділення соціальних типів особистості. Особливе значення мають листи населення в різні владні організації, в редакції засобів масової інформації.

Найважливіший джерело документальної інформації – матеріали преси, що відображають всі сторони життя суспільства. Публікації газет синтезують в собі риси документів різних типів: "словесну", цифрову і образотворчу інформацію, офіційні повідомлення, авторські виступи і листи громадян, документи історії та репортажні матеріали про сучасність.

Ще одна підстава для типології документів – їх цільове призначення. Виділяють документи, створені незалежно від дослідника, і документи, "цільові", тобто підготовлені в точній відповідності з програмою і завданнями соціологічного обстеження. До першої групи, природно, можна адресувати документи, існування яких ні прямо, ні опосередковано не обумовлено технікою проведення соціологічного дослідження (пов'язані з темою дослідження офіційні документи, статистичні відомості, матеріали преси, особисте листування). Друга група документів включає: відповіді на відкриті запитання анкети та тексти інтерв'ю, записи спостережень, що відображають думку і поведінку респондентів; довідки офіційних і громадських організацій, виконані з ініціативи, замовлення дослідників; статистичну або вербальну інформацію, зібрану та узагальнену в орієнтації на певне соціологічне дослідження.

Інформацію, що міститься в документах, прийнято розділяти на первинну і вторинну. У першому випадку мова йде про опис конкретних ситуацій, про висвітлення діяльності окремих осіб або органів. Вторинна інформація носить більш узагальнений, аналітичний характер, в ній, як правило, відображені більш глибокі соціальні зв'язки.

Самостійні етапи аналізу документів – відбір джерел інформації і комплектування вибіркової сукупності підлягають аналізу матеріалів. Опорою для цих етапів є програма дослідження.

Як підійти до відбору масиву документів для аналізу? Перш за все беруть до уваги якісний і кількісний аспекти процедури побудови вибірки.

Кількісна сторона вибірки визначається в першу чергу матеріально-технічними можливостями і організаційними умовами діяльності дослідницької групи. Якщо до відбору і аналізу документів можна залучити досить досвідчених, кваліфікованих фахівців, якщо терміни проведення дослідження не вимагають оперативного здійснення всіх робіт, а для обробки первинної інформації можуть бути використані сучасні обчислювальні засоби, то, безсумнівно, треба підвищити різноманітність джерел інформації та збільшити обсяг вибіркової сукупності. На практиці, однак, частіше доводиться думати про зворотне, тобто про шляхи скорочення кількості досліджуваних матеріалів. Загальний принцип вирішення цього завдання один - конкретизація, уточнення цілей аналізу документів.

Дослідник не має права піддатися магії слова "документ". Ні друк, ні підпис на ньому не гарантують надійності документальної інформації. За текстом завжди стоять люди і їхні інтереси, їх сила і слабкість завжди відображаються в змісті документа. Тому приступаючи до роботи, визначають надійність самого документа і достовірність його змісту. Йдеться, по-перше, про справжність джерела і його зв'язок з предметом дослідження і по-друге - про правдивість у висвітленні фактів, точності в передачі автором описуваних ним подій.

Буває так, що випадкові помилки знижують достовірність всього документа або окремих його розділів: неправильно вказані дати та імена, помилка в наведеному статистичному матеріалі, ненавмисне "випущення" ряду важливих деталей.

Існують також обставини систематичного характеру, що негативно позначаються на якості документальної інформації, наприклад, неправильна методика групування при складанні статистичних документів.

Широко використовуваний засіб, що дозволяє перевірити надійність, достовірність інформації і одночасно досліджувати вміст документів, - "зовнішній" і "внутрішній" аналіз. Зовнішній аналіз полягає у вивченні причин виникнення документа, його історичного, соціального контексту. Знаючи дійсний стан справ у відповідній сфері життя суспільства, конкретних областях, в регіонах країни, будучи знайомим з традиціями різних соціальних груп населення, соціолог легко виявить тенденційність у висвітленні окремих проблем, що піднімаються деякими авторами документів. Внутрішній аналіз – це і є власне вивчення змісту документа, всього того, про що свідчить текст джерела, і тих об'єктивних процесів і явищ, про які він повідомляє.

У всьому різноманітті методів дослідження, які використовуються при вивченні документів, виділяються два основних види: якісний аналіз (іноді його називають традиційним) і формалізований, що носить назву контент-аналізу. Ці два багато в чому різні підходи до вивчення документальної інформації можуть, тим не менш, доповнювати один одного.

Якісний аналіз часто є передумовою подальшого формалізованого вивчення документів. Як самостійний метод він набуває особливого значення при вивченні унікальних документів: їх число завжди невелике і тому немає потреби в кількісній обробці інформації. На перший план в таких випадках висувається поглиблене логічне дослідження змісту

документа, знаходження можливих "замовчувань", оцінка своєрідності авторської мови і стилю викладу.

Прагнення максимально уникнути суб'єктивізму, потреба в соціологічному вивченні і узагальненні великого обсягу інформації, орієнтація на використання сучасної обчислювальної техніки при обробці змісту текстів призвели до становлення методу формалізованого, якісно-кількісного вивчення документів (контент-аналізу).

Відповідно до цього методу, зміст тексту визначається як сукупність наявних в ньому відомостей, оцінок, об'єднаних в якусь цілісність єдиною концепцією, задумом. Формалізований аналіз документів має справу з текстом, але орієнтований насамперед на вивчення реальності, яка стоїть за ним. Підкреслимо, що позатекстовою реальністю є не тільки події, факти, людські відносини, відображені в текстах, але і використовувані при їх підготовці принципи відбору матеріалів. Іншими словами, для дослідника може бути в рівній мірі важливо і те, що увійшло в зміст тексту, і те, що виявилось поза його рамками.

Процедура формалізованого вивчення документів починається з виділення двох одиниць аналізу: смислових (якісних) і одиниць рахунку. При цьому головною смисловою одиницею повинна бути соціальна ідея, соціально-значуща тема, відображена в операціональних поняттях. У тексті вона виражається по-різному: словом, словосполученням, описом. Мета дослідження – відшукати індикатори, що вказують на наявність в документі теми, значущої для аналізу, і розкривають зміст текстової інформації. Наприклад, при вивченні ролі газети в поширенні технічних знань до публікацій на цю тему можуть бути віднесені статті, нариси, замітки, фотографії, в яких прямо або побічно, з різним ступенем достовірності йдеться про нові досягнення в області техніки і технології.

Плідним при аналізі текстів виявляється діяльнісний (проблемний) підхід. В цьому випадку весь текст або його частина розглядаються як опис конкретної проблемної ситуації, в якій є свої "дійові особи" і розказано про відносини між ними. При формалізованому аналізі документів всебічно розглядають саму діяльність, а також виділяють її суб'єкти, цілі та мотиви скоєних ними вчинків, обставини, причини, що породили потребу в тій чи іншій діяльності (бездіяльність - це теж вид діяльності); об'єкт, її напрямки. Подібне "проблемне" прочитання змісту сукупності листів населення або газетних публікацій сприяє подоланню багатьох труднощів, що викликаються різноманітністю викладених у них ситуацій і мовних засобів, які використовуються різними авторами. При співвіднесенні змісту текстів з соціально-демографічними характеристиками і словниковим багажем їх авторів описаний прийом аналізу документів відкриває найширші і сприятливі можливості для застосування ЕОМ, дозволяє отримати цікаві змістовні висновки про явища, процеси, відображених в документах.

Обов'язковий інструментарій здійснення формалізованого аналізу документів – бланк кодування. Він складається відповідно до схеми операціональних понять, містить одиниці аналізу і всі елементи опису проблемної ситуації, встановлює однозначну відповідність між лексикою тексту і кодами, над якими виробляються обчислювальні операції.

Кількісна операція формалізованого аналізу документів починається з виділення одиниці рахунку, що відповідає цілям дослідження і вимогам достовірності. При аналізі преси за одиницю рахунку часто приймають число квадратних сантиметрів площі, зайнятої текстом по темі, що вивчається, кількість друкованих знаків, кількість абзаців значимого тексту. Перевага такої одиниці рахунку полягає перш за все в швидкості роботи кодувальника.

Поряд з виконанням функції самостійного дослідження вивчення документів широко застосовується в ході підготовчого етапу для збору попередньої інформації про характер об'єкта і предмета аналізу, а також при зіставленні результатів досліджень, проведених у різний час.

8.4. Метод експертної оцінки.

На практиці виникають ситуації, коли виділити об'єкт – носій проблеми і, відповідно, використовувати його в якості джерела інформації важко або взагалі неможливо. Найчастіше такі ситуації пов'язані зі спробою прогнозувати зміну того чи іншого соціального явища, процесу; з необхідністю уявити стан предмета, який цікавить дослідника, через один, два, п'ять і більше років або дати об'єктивну оцінку таким сторонам діяльності і якостям людей, за якими їх самооцінка може виявитися спотвореною.

Подібна інформація може виходити тільки від компетентних осіб - експертів, що мають глибокі знання про предмет або об'єкт дослідження.

Як сформувати групу експертів? В якості критеріїв доцільно використовувати три ознаки: рід занять, стаж роботи і рівень кваліфікації за профілем, який є цікавим для соціолога. При необхідності враховуються також рівень і характер освіти, вік.

Центральний серед усіх критеріїв відбору експертів - їх компетентність. Для її визначення застосовуються два методи; самооцінка експертів і колективна оцінка авторитетності експертів.

Найбільш проста і зручна форма самооцінки – сукупний індекс, розрахований на підставі оцінки експертами своїх знань, досвіду і здібностей за ранговою шкалою з позиціями "високий", "середній", "низький". Першій позиції приписується числове значення 1, другій - 0.5, третій - 0. В такому випадку сукупний індекс - коефіцієнт рівня компетентності експерта обчислюється за формулою:

$$k = \frac{k_1 + k_2 + k_3}{3},$$

де k_1 - числове значення самооцінки експертом рівня своїх теоретичних знань,

k_2 - числове значення самооцінки практичного досвіду,

k_3 - числове значення самооцінки спроможності до прогнозу.

Коефіцієнт рівня компетентності може змінюватися від 1 (повна компетентність, тобто оціночні значення коефіцієнтів $k = k = k = 1$) до 0 (повна некомпетентність, тобто $k = k = k = 0$).

Зазвичай в групу експертів прийнято включати тих, у кого індекс компетентності не менше середнього (0,5) і вище (до 1). Отримати первинні числові значення самооцінки (k_1 , k_2 , k_3) для розрахунку індексу компетентності експертів можна за допомогою питання у табличній формі.

Опитування компетентних осіб іменується експертним, а результати опитувань – експертними оцінками. Можна виділити чотири основні функції цього методу в соціологічному дослідженні: оцінка стану; оцінка причин явища або процесу; прогноз тенденцій розвитку соціальних процесів; вироблення форм і методів вирішення соціальної проблеми.

Процедура опитування експертів може бути очною або заочною (поштове опитування, телефонне інтерв'ю). Одна з найбільш простих форм експертного прогнозу – обмін думками.

Він передбачає одноразову присутність всіх експертів за "круглим столом", де і виявляється домінуюча позиція за дискутованими питаннями, сформульованими дослідником.

Група експертів для дискусії підбирається за певним правилом. Вона повинна включати кілька підгруп: "генераторів ідей", активно висувують всілякі припущення про прогнозовані соціальні явища чи процеси; "регуляторів", що стежать за тим, щоб полеміка не прийняла хаотичний характер, проходила в рамках об'єктивного обговорення; "селекторів", які оцінюють і відбирають найбільш значущі ідеї, висунуті "генераторами ідей"; "стимуляторів", шляхом формулювання все нових і нових припущень стимулюючих "генераторів ідей" до вироблення оцінок і, нарешті, "президента круглого столу", який утримує увагу експертів на центральній темі дискусії. В якості останнього може виступити сам організатор дослідження. Оптимальне число експертів за "круглим столом" - 10-15 чоловік.

Обговорення проблеми може відбуватися в кілька турів, поки не вдасться виробити якусь більш-менш узгоджену оцінку.

Ефективно може бути застосований в прикладній соціології і такий метод експертного прогнозу, як "дельфійська техніка"¹. Йдеться про вироблення узгоджених думок шляхом багаторазового опитування одних і тих же експертів. Після першого опитування і узагальнення результатів його підсумки повідомляються учасникам експертної групи. Потім проводиться повторне опитування, в ході якого експерти або підтверджують свою точку зору, висловлену на попередньому етапі, або змінюють оцінку відповідно до думки більшості. Так повторюється три-чотири рази. В ході подібної процедури виробляється узгоджена оцінка, при цьому дослідник не повинен нехтувати громадською думкою тих, хто після неодноразових опитувань залишився на своїй позиції.

Звичайно, експертна оцінка - не "істина в останній інстанції". Експерти теж можуть допустити помилки. Це, однак, не скасовує важливості участі експертів в складанні прогностичних моделей при виробленні управлінських рішень.

8.5. Метод фокус-груп.

Серед арсеналу пілотажних досліджень широкого поширення набув метод фокус-груп, розроблений в соціальній психології. І хоча його не можна назвати суворим науковим методом, він, як свідчить досвід, не позбавлений певної практичної користі. Основна мета фокус-груп - зрозуміти мотивацію реальної або потенційної поведінки (споживчої, електоральної, політичної, етичної, екологічної та ін.) різних категорій населення, а також визначити реакцію на символи при вивченні ефективності реклами, протестувати новий продукт або послугу. Крім того, цей метод застосовується для пілотажної перевірки ряду гіпотез, що стосуються нових явищ в суспільстві (наприклад, ставлення людей до створення пенсійних або житлових фондів, випуску нового виду продукції, до нових політичних рухів), і для методичної відпрацювання інструментарію масового збору первинної соціологічної інформації.

Становлення техніки фокус-груп відбувалося на базі застосовуваних у 20-і роки в США в практиці соціальних досліджень групових поглиблених інтерв'ю, які називалися фокусованими. Основні принципи і методику фокусованого інтерв'ю розробили американські соціологи Р. Мертон і Г. Герцог.

---

¹ Назва даної техніки прогнозу запозичене від назви давньогрецького міста Дельфи, що отримав свою відомість ще до нашої ери як центр передбачень.

Метод фокус-груп відрізняється від фокусованого інтерв'ю неструктурованістю відповідей респондентів, хоча дискусія в групі проводиться за сценарієм. Фокус-групи - це групове інтерв'ю в формі дискусії.

Ідея методу фокус-груп ґрунтується на гіпотезі, згідно з якою за допомогою масової анкети або бланка-інтерв'ю "знімається" ідеологізований зріз масової свідомості, орієнтований на стандарти громадських норм, ідеологічних штампів (ідеологем), теологічних догматів.

Щоб інформація, яка виражає емоційне сприйняття респондентом реклами нового товару, нового соціального інституту, політичних чи етичних відносин була оцінена ним адекватно потребам, необхідно цю оцінку "очистити" від ідеологічного тла (аж до газетних штампів) і спробувати отримати від респондента оцінку на рівні "підсвідомого".

Це може бути досягнуто при дотриманні ряду умов:

1) чисельність групи не повинна перевищувати 8-10 чоловік, щоб всі могли досить інтенсивно брати участь в дискусії, що спрямовується модератором (як правило, досвідченим психологом).

2) члени групи повинні бути відібрані випадково, але з дотриманням правил методу квотної вибірки, а також бути незнайомі один з одним.

3) до початку дискусії члени групи не повинні бути інформовані про її тему і цілі.

4) у випадку модератор повинен мати достатню психологічної "сугестивної", тобто володіти даром навіювання, щоб направляти дискусію і не піддатися тиску групи.

5) у випадку не повинен нав'язувати свою думку респондентам, він тільки поступово веде учасників уздовж "нитки" дискусії, згідно зі сценарієм.

б) модератор повинен вести дискусію з такою інтенсивністю, щоб у респондентів не було часу згадувати "газетні" (ідеологізовані) штампи для "правильних" відповідей.

Кількість груп та їх склад залежать від завдань дослідження і об'єкта оцінки. Наприклад, якщо виміру підлягає ефективність реклами електричної бритви то, цілком природно, групи будуть складатися з чоловіків; а якщо реклами губної помади, то з жінок. При цьому дискусію досить провести в двох групах, наприклад, що складаються з респондентів молодих (18-30 років) і старшого віку (36-50 років). Зіставлення даних за двома групами допоможе виявити відмінності в установках поколінь.

Іноді в якості критерію виступають рід занять, етнічна, конфесійна приналежність респондентів.

Дискусію в фокус-групі веде модератор – досвідчений психолог - за "круглим столом". Він повинен уміти викликати довіру групи, здійснювати ненав'язливий контроль дискусії; протягом тривалого часу концентрувати свою увагу на обговорюваному предметі; запам'ятати сценарій і не повторюватися. Мінімальна тривалість дискусії 50-70 хвилин, максимальна - 1,5-2,0 години.

У разі проведення атестації нових зразків товару, оцінки ефективності рекламного ролика (тексту) або іншого аудіо- та відеосюжету, допомогу модератору надає асистент. Він стежить за записом дискусії на аудіо- або відеоплівку, здійснює демонстрацію зразків, або їх розподіл серед учасників, збирає здійснені ними записи, якщо за сценарієм такі передбачалися.

Дискусія записується на магнітофонну касету, після чого запис підлягає роздрукуванню. Отримані стенограми служать основою складання звіту. Іноді процес дискусії знімають на відеоплівку.

Дискусія починається зі знайомства модератора з членами групи, короткого ознайомлення з темою дискусії, її правилами і проводиться за заздалегідь підготовленим сценарієм, зміст якого відомо тільки модератору. Вона ведеться інтенсивно, вимушена пауза не повинна перевищувати п'яти секунд.

Через 2-2,5 хвилини після знайомства з респондентами та оголошення теми (цілі) дискусії модератор повинен активно включити в неї присутніх, вводючи дискусію, якщо це необхідно, в потрібне русло, однак не захоплюючись особистими монологами.

Місце проведення дискусії обирається так, щоб не було відволікаючих чинників. Учасники повинні сидіти за овальним столом, обличчям один до одного, а модератор - посередині довгої дуги овалу.

Вимоги до поведінки модератора полягають в правильному виборі контакту з членами групи і постановці своїй промові.

Правильний контакт:

- Модератор звернений обличчям до мовця.
- Його руки складені вільно.
- Модератор реагує жестами (коли це доречно) і мімікою (киває головою на знак згоди, хмурить брови, якщо не розуміє суті відповіді).
- Злегка нахилиється в сторону мовця.

Неправильний контакт:

- Модератор не повертається обличчям до мовця.
- Сутулиться або сидить неприродньо прямо, в застиглій позі.
- Приділяє особливу увагу своїм рукам, паперам.
- Виробляє руками надмірні жести.
- Сидить з "кам'яним" обличчям.
- Недоречно посміхається, хмуриться, киває.

Хороша якість мовлення:

- Приємна інтонація.
- Помірна гучність голосу (не надто тихо і не дуже голосно).
- Підбір слів, що полегшує взаєморозуміння з респондентами.

Погана якість мовлення:

- Невиразний, глухий тон голосу або тремтячий голос.
- Мова занадто гучна або занадто тиха.
- Надмірне вживання жаргону.
- Надмірне вживання вступних слів, типу "розумієте ...".

Завдання модератора - сприяти максимальному ступені відкритості учасників дискусії.

Вимоги до модератора під час дискусії:

- 1) не можна допускати лідерства ні зі свого боку, ні з боку будь-якого учасника дискусії, так як це буде придушувати думку інших;
- 2) слід запобігти утворенню групової згуртованості, щоб сукупність індивідуальних думок респондентів не перетворилася в громадську думку групи.

За підсумками дискусії здійснюється друк аудіо-стенограми.

Дискусія передбачає зіткнення широкого спектру індивідуальних думок на "паритетних" засадах, тобто в ієрархічно неструктурованій групі. У фокус-групі відбувається не спілкування, не обмін думками, яке характерне для експертних груп, а зіткнення думок.

Коли намітилася солідарність думок, модератор фіксує цей факт і швидко переводить тему на передбачений сценарієм черговий предмет обговорення. З метою поглиблення дискусії модератор задає уточнюючі питання або стимулюючі зауваження ("Могли б Ви навести приклад?", "Що саме Ви маєте на увазі?", "Це цікаво! Будьте ласкаві докладніше", "Ось як! А я й не знав").

Щоб не відбувалося "солідарної спільності" думок, слід дотримуватися ряду вимог до відбору груп і процедури дискусії:

- а) до групи відбираються незнайомі один одному респонденти;
- б) тривалість виступу одного учасника не повинна перевищувати 20-40, а реплік 5-15 секунд;
- в) предмет дискусії до початку обговорення невідомий респондентам;
- г) аж до закінчення дискусії її учасники не знайомі зі сценарієм.

В ході дискусій важлива не раціональна мотивація суджень, а емоційна реакція учасників на різні аспекти предмету обговорення: структурні, естетичні, споживчі, екологічні та інші функціональні. Характер дискусії повинен виявити виключно індивідуальні думки респондентів: "Я вважаю ...".

Не можна допускати безпредметну "перепалку" учасників дискусії між собою. Неприпустима також дискусія модератора з респондентами.

За ступенем комунікаційної відкритості або замкнутості розрізняють чотири основні типи учасників дискусії: "лідери" - прагнуть до висловлення оцінок "в остаточній інстанції"; "експерти" - також прагнуть оцінювати, але переважно позицію інших учасників дискусії; "комунікабельні" - активно ведуть "взаємну" дискусію з приводу основного предмета; "сором'язливі" - намагаються відмовчатися, імітуючи підвищену увагу до того, що говорять інші; "нігілісти" - висловлюють переважно негативні, часом огульні оцінки. Якщо при цьому їх поведінка є агресивною, вони повинні бути виключені з фокус-групи.

Основні методи "управління" модератора групою:

- 1) підтримує: схвальне стимулювання загального ходу дискусії;
- 2) директивне: переривання дискусії і її напрямом в потрібне русло (на основний предмет);
- 3) бере участь: "псевдоконсультація" з членами групи для поглиблення, деталізації обговорення того аспекту предмета дискусії, який для дослідника представляє особливий інтерес;
- 4) орієнтоване на досягнення мети: вміння направляти дискусію в руслі, суворо передбаченому сценарієм.

9. Побудова моделі вибірки для проведення дослідження.

Сам по собі об'єкт дослідження може бути дуже великим: десятки і сотні тисяч людей, що складають населення міста, області, регіону; тисячі працівників промислового підприємства, наукової установи або навчального закладу. Чи є необхідність в тому, щоб опитати кожного з них? Коли анкетному опитуванню підлягає група чисельністю в 20-30 чоловік, він дійсно може бути суцільним, тобто охоплювати кожного. За допомогою анкети можна досить оперативно опитати і більшу кількість людей, якщо вони знаходяться разом - скажімо, в кіно- або концертному залі. Але опитати методом інтерв'ю, наприклад, 300 осіб вже важко хоча б з тієї причини, що достовірність даних, як правило, забезпечується в тому випадку, якщо інтерв'юер протягом дня опитує не більше п'яти осіб. Таким чином, опитування 300 чоловік протягом одного дня зажадає одночасного залучення до роботи 60

інтерв'юерів. Звичайно, можна "розтягнути" інтерв'ю на кілька днів, але при цьому буде втрачена оперативність дослідження.

Ще складніше проводити суцільне опитування, якщо предметом дослідження стає, наприклад, вивчення ефективності рекламної кампанії в місті, районі, області. Оскільки в таких випадках мова йде про багатьох тисяч чоловік, відповідно зростає число працівників, зайнятих збором інформації, перевіркою придатності анкет, кодуванням відкритих питань. Іншими словами, чим більше анкет, тим, природно, більше часу потрібно на їх обробку, більше витрачається коштів і енергії на дослідження. Ось чому в тих випадках, коли об'єкт дослідження нараховує 500 і більше осіб, єдино правильним слід визнати застосування вибіркового методу, теорія якого запозичена з математичної статистики.

Процес вибірки заснований, по-перше, на взаємозв'язку і взаємозумовленості якісних характеристик і ознак соціальних об'єктів, по-друге, на правомірності висновків про ціле на підставі вивчення його частини за умови, що за своєю структурою ця частина є мікромоделлю цілого. Вибірка - це по суті справи мікромодель, яка служить одним з найбільш економних засобів для перевірки припущень або гіпотез про властивості предметів, явищ.

Перед тим, як приступити до поглибленого розгляду основних методів вибірки, що застосовуються в дослідженні соціальних проблем, доцільно познайомитися з такими ключовими поняттями, як об'єкт дослідження, генеральна сукупність, вибірка сукупність, одиниця відбору, одиниця спостереження.

Нагадаємо, що об'єктом соціологічного дослідження виступає носій тієї чи іншої соціальної проблеми. Об'єкт дослідження, який локалізований територіально, в часі, за демографічними або соціальними ознаками і на який поширюються висновки дослідження, називається генеральною сукупністю.

Локалізація об'єкта територіально найчастіше відбувається за адміністративним поділом: регіон, область, район, село. Цей критерій лежить в основі локалізації об'єкта в електоральних дослідженнях. Локалізація за демографічними ознаками здійснюється в дослідженнях окремих груп, наприклад, молоді, жінок, пенсіонерів, етносів; за соціальними ознаками - в цільових дослідженнях професійних груп, конфесій, політичних рухів і ін. Локалізація об'єкта в часі здійснюється в тривалих соціальних експериментах, контент-аналізі засобів масової комунікації або вивченні їх аудиторії, при проведенні повторних і панельних досліджень.

Певну кількість елементів генеральної сукупності, відібраних за суворо заданим правилом, становить вибірку сукупність. У момент дослідження вона повинна являти собою як би мікромодель генеральної сукупності. Іншими словами, необхідно, щоб структура вибіркової сукупності максимально збігалася зі структурою генеральної сукупності за основними досліджуваними якісними характеристиками і контрольними ознаками. Щоб домогтися цього, потрібно суворо дотримуватися правил вибірки.

Елементи вибіркової сукупності (респонденти), що підлягають вивченню (наприклад, з опитуванням), є одиниці спостереження. Такими одиницями можуть виступати як окремі індивіди, так і цілі групи (сім'я, відвідувачі кінотеатру).

Правила формування вибіркової сукупності такі, що в процесі відбору основними елементами не завжди виступають одиниці спостереження, тобто безпосередньо опитувані. Так, спочатку можуть бути відібрані ті чи інші адміністративні регіони (області, краю, республіки), потім в них - міста, в останніх - сім'ї, в яких опитуються або всі дорослі члени, або один член сім'ї, відібраний за заданим принципом (глава, «розпорядник» бюджету,

старший, дитина). Елементи (регіони, поселення, сім'ї, респонденти), що відбираються на кожному етапі вибірки за особливим планом, називаються одиницями відбору.

Розрізняють вибірки імовірнісні і фокусовані.

Модель ймовірнісної вибірки пов'язана з поняттям статистичної ймовірності. У найзагальнішому випадку ймовірність деякого очікуваної події є відношення числа очікуваних подій до числа всіх можливих. При цьому загальне число подій має бути досить великим (статистично значущим; числовий поріг статистичної значущості зумовлений відомим з математичної статистики законом великих чисел). Так, помічено, що при підкиданні куба, скажімо, 600 раз (загальне число подій) "шістка" (очікувана подія) випадає приблизно в 100 випадках. Імовірність того, що куб впаде "шісткою" вгору, визначається за формулою:

$$P = \frac{100}{600} = \frac{1}{6},$$

де P -ймовірність очікуваної події .

Так само визначається ймовірність випадання будь-якої іншої сторони куба. Повна ймовірність (тобто, що куб обов'язково випаде однією з будь-яких сторін), в свою чергу, складається з суми ймовірностей всіх подій. У нашому прикладі повна ймовірність :

$$P = P_1 + P_2 + P_3 + P_4 + P_5 + P_6 = \frac{1}{6} + \frac{1}{6} + \frac{1}{6} + \frac{1}{6} + \frac{1}{6} + \frac{1}{6} = \frac{6}{6} = 1$$

Отже, ймовірність того, що будь-яка з подій обов'язково відбудеться, завжди дорівнює одиниці, тобто є достовірним твердженням. Події, наведені в нашому прикладі, іменуються рівноймовірними (кожна сторона куба має рівну ймовірність випасти) і забезпечуються ідентичністю умов: рівномірним розподілом речовини в кубі, недосформованістю його сторін, відсутністю різких коливань повітря при його киданні.

Створення умов рівної ймовірності відбору одиниць аналізу грає ключову роль. Воно повинно гарантувати для кожного елемента генеральної сукупності рівну ймовірність потрапити в вибірку. Така ситуація має місце лише тоді, коли елементи генеральної сукупності розподілені в ній рівномірно.

Основні види вибірки, що використовуються в прикладній соціології: власне-випадкова, механічна, серійна, гніздова - заснована на імовірнісних методах; квотна і стихійна - як фокусовані, «неімовірнісні» вибірки; багатоступенева, найчастіше має вигляд територіальної вибірки.

Методи власне-випадкової вибірки засновані на принципах «урнової моделі». Щоб краще зрозуміти її, звернемося до такого прикладу. Побудуємо «урнову модель», для чого припустимо, що в ящику три види куль: 200 червоних, 300 чорних і 500 білих. Необхідно відібрати 100 куль так, щоб були присутні пропорційно кулі всіх трьох кольорів. Їх частка в ящику (в генеральній сукупності) складає відповідно 20%, 30% і 50%. При збереженні тих же пропорцій повинна бути відібрана вибіркова сукупність, що складається з 20 червоних, 30 чорних і 50 білих куль. Це можливо за умови, якщо кожен шар в ящику матиме рівну ймовірність бути відібраним. Щоб виконати цю умову, ретельно перемішуємо кулі. Після цього можна застосувати два методи відбору:

- випадково-без повторний, коли кожна відібрана куля відкладається в сторону, а з ящика береться наступна куля до необхідної величини вибіркової сукупності (всього 100 куль);

- випадково-повторний - коли записується колір кожної відібраної кулі, а сама вона повертається назад в ящик, кулі знову перемішуються і відбір повторюється.

Приблизно така ж операція проводиться і з елементами генеральної сукупності в соціологічному дослідженні. Всі її елементи (респонденти) пофамільно або за допомогою коду (числового номера) заносяться на картки, після чого останні перемішуються в ящику, з якого і проводиться відбір по одному з двох методів. При цьому дуже важливо, щоб картки були перемішані ретельно. Це підвищує рівну ймовірність відбору респондентів.

Розглянемо приклад, побудований на умовних позначеннях. Позначимо робітників високої кваліфікації кулями, середньої кваліфікації - конусами, низьку кваліфікацію - кубами. Рівна ймовірність будь-якого з них бути відібраними забезпечується лише в тому випадку, якщо вони розташовані рівномірно (див. рис. 1).

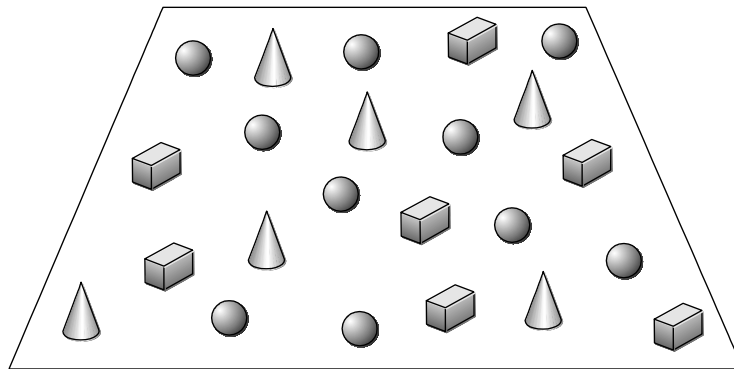

Рис.1. Аналогова модель рівноймовірнісного розподілу одиниць відбору

У обох методів є спільний недолік: їх можна успішно застосовувати тільки для генеральних сукупностей, які налічують не більше 800-1000 одиниць. При збільшенні числа одиниць ці методи дуже трудомісткі: потрібно виписувати всі прізвища або коди на картку, рівномірно їх перемішувати.

Для великих генеральних сукупностей зручніше застосовувати метод механічної вибірки, загальний принцип якої полягає в тому, що всі елементи генеральної сукупності зводяться в єдиний список і з нього через рівні інтервали відбирається відповідне число респондентів. Крок відбору (K) розраховується за формулою:

$$K = \frac{N}{n},$$

де N - величина генеральної сукупності,

n - величина вибіркової сукупності.

Наприклад, нехай $N = 2000$ осіб, а $n = 200$ осіб. Тоді $K = \frac{2000}{200} = 10$. Це означає, що зі списку повинна бути відібрана кожна десята одиниця. Відбір може відраховуватися з початку або з кінця алфавітного списку. Серед таких для відбору респондентів успішно можуть бути використані списки виборців або записи в будинкових книгах (якщо опитування проводиться в масштабах міста, села), бланки обліку у відділах кадрів підприємств і установ, в громадських організаціях, перелік статей або номери газет в разі проведення контент -аналізу.

Досить зручний і точний - метод стратифікованої вибірки. Його суть полягає в наступному. Якщо є можливість "розбити" генеральну сукупність на однорідні частини

(страти) за заданою ознакою, то відбір респондентів може бути здійснений з кожної страти окремо (див. рис. 2). При цьому число респондентів, що відбираються з страти, пропорційно загальній кількості елементів в ній.

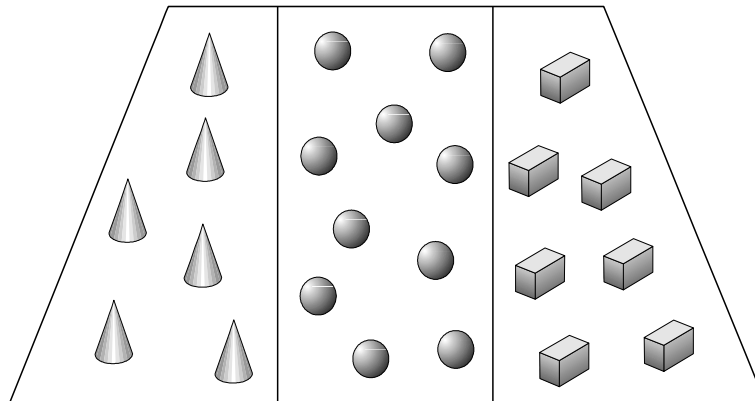

Рис. 2. Аналогова модель стратифікованого розподілу одиниць відбору

На рисунку 2 відображено три страти. З кожної можна здійснити відбір одиниць спостереження за допомогою власне-випадкової або механічної вибірки. Кількість респондентів, які підлягають відбору з кожної страти окремо, визначається зі співвідношення:

$$n_i = \frac{N_i \times n}{N},$$

де i - число страт, виділених в генеральній сукупності,

N_i - загальна кількість одиниць в i -й страті.

Візьмемо для прикладу генеральну сукупність в 2000 чоловік, яка включає в себе 300 інженерів, 1000 робітників і 700 службовців. Вибіркова сукупність планується в 200 чоловік. Отже, з кожної серії підлягають відбору і опитуванням:

$$n_i = \frac{300 \times 200}{2000} = 30, \text{ осіб};$$

$$n_i = \frac{1000 \times 200}{2000} = 100, \text{ осіб};$$

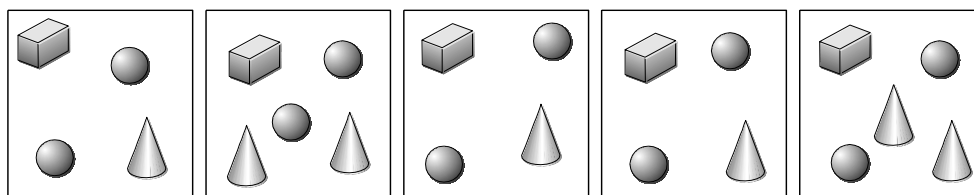
$$n_i = \frac{700 \times 200}{2000} = 70, \text{ осіб}.$$

Загальна величина вибіркової сукупності дорівнює:

$$n = n_1 + n_2 + n_3 = 200 \text{ осіб}$$

На практиці досить часто доводиться застосовувати метод гніздової вибірки. Він передбачає відбір в якості одиниць дослідження не окремих респондентів, а груп, з наступним суцільним опитуванням у відібраних групах. Наприклад, з 200 груп студентів, в кожній з яких по 15 чоловік, може бути відібрано на основі випадкової вибірки 30 груп. Тоді з опитуванням підлягають 450 осіб. Гніздова вибірка репрезентативна (представницька, або ж гарантує розповсюдження результатів дослідження на генеральну сукупність) в тому випадку, якщо склад груп в максимальному ступені схожий за основними демографічними ознаками респондентів (рис. 3).

Рис. 3. Аналогова модель гніздового розподілу одиниць відбору

Списки або картки в разі застосування гніздовий вибірки складаються тільки для груп (кожна з них являє собою самостійну одиницю відбору) шляхом нумерації останніх.

В якості відбору для обстеження можуть виступати виробничі бригади, групи студентів, школярів і інші спільності, що представляють собою цілісний об'єкт з точки зору соціологічного вивчення тієї чи іншої проблеми.

Поряд з ймовірнісною в соціологічних дослідженнях використовується також сфокусована вибірка, до якої незастосовані правила теорії ймовірності. Її види: стихійна вибірка і метод квот.

Прикладом стихійної вибірки служить поштове опитування читачів журналу або газети. В даному випадку не можна заздалегідь визначити структуру масиву респондентів, повернення анкет. Це, природно, ускладнює оцінку репрезентативності вибірки. Ось чому висновки дослідження, як правило, поширюються лише на опитаних сукупність. Стихійною є вибірка при опитуванні в магазині, скажімо, в перебігу дня покупців якогось одного виду товару, опитування глядачів вистави.

Різновид стихійної вибірки - пошук і відбір респондентів методом "снігової кулі". Наприклад, якщо необхідно провести опитування 300 членів нечисленної але територіально надмірно розміщеної конфесії, а відомі адреси тільки десяти її членів, то пошук інших респондентів можна продовжити за їх підказкою. Припустимо, кожен з десяти опитаних повідомив адреси ще двох своїх «товаришів», а ті в свою чергу - ще по дві адреси. Тоді на п'ятому ступені відбору ми досягнемо запланованого обсягу вибіркової сукупності. При цьому відбір респондентів за етапами буде відбуватися в наступній пропорції: $10 + 20 + 40 + 80 + 160 = 310$ (опитати можна на 10 осіб менше, тобто 300).

Метод основного масиву застосовується в розвідувальних дослідженнях для перевірки якогось контрольного питання, скажімо, зручно або незручно призначений активістами тієї чи іншої партії час масової демонстрації. У таких випадках опитується 30-60% потенційних учасників демонстрації.

Найбільш точний, широко застосовуваний, зокрема, в опитуваннях громадської думки, метод квотної вибірки. Його використовують в тих випадках, коли до початку дослідження є статистичні дані про контрольні ознаки елементів генеральної сукупності. Всі дані про ту чи іншу контрольну ознаку виступають в якості квоти, а їх окремі числові значення - параметрів квот. При квотній вибірці респонденти відбираються інтерв'юерами цілеспрямовано, з дотриманням параметрів квот. Число ознак, дані про яких обираються в якості квот, як правило, не перевищує чотирьох. Справа в тому, що при більшій кількості "фіксованих" ознак відбір респондентів стає надмірно трудомістким.

Квоти можуть бути задані як через не залежні, так і за взаємопов'язаними параметрами. Розглянемо випадок, коли збіг структури вибіркової і генеральної сукупностей забезпечується за двома ознаками: рівнем кваліфікації і рівня освіти працівників. Розподіл респондентів за цими ознаками в генеральній сукупності відомо і виражено у відсотках.

Припустимо далі, що опитуванню підлягають 200 чоловік. Тоді склад останніх при опитуванні формується так, щоб в процентному відношенні структура розподілу елементів вибіркової сукупності за зазначеними двома ознаками була тотожна структурі розподілу елементів генеральної сукупності за цими ж ознаками. У таблицях 1 і 2 відображено кількість респондентів, яка підлягає опитуванню відповідно до параметрів квот за ознаками "кваліфікація" та "освіта".

Таблиця 1

Незалежні параметри квот за ознакою "кваліфікація"

Рівень кваліфікації	Дані про параметри квоти у генеральній сукупності (%)	Число осіб, які підлягають відбору за відповідною ознакою	
		абсолютне число	(%)
Високий	50	100	50
Середній	35	70	35
Низький	15	30	15
Разом:	100,0	200	100,0

Таблиця 2

Незалежні параметри квот за ознакою "освіта"

Освіта	Дані про параметри квоти у генеральній сукупності (%)	Число осіб, які підлягають відбору за відповідною ознакою	
		абсолютне число	(%)
початкова	2,5	5	2,5
базова середня	22,5	45	22,5
профільна середня	55,0	110	55,0
бакалавр	5,0	10	5,0
магістр	15,0	30	15,0
Разом	100,0	200	100,0

9.1. Багатоступеневі моделі вибірки.

Багатоступінчасті моделі вибірки здійснюються в кілька ступенів шляхом застосування на кожній з них єдиного або різних методів.

В останньому випадку на першому місці зазвичай реалізується гніздова вибірка (відбір поселень або адміністративних районів, областей, в зв'язку з чим цю процедуру прийнято називати районуванням), а потім вже проводиться випадковий відбір респондентів у гніздах.

Наведені моделі багато імовірнісної і сфокусованої вибірок ефективні для невеликих генеральних сукупностей, що включають не більше 1000 елементів. Насправді об'єкт дослідження істотно більший. Наприклад, в опитуваннях громадської думки мова йде про генеральну сукупність, що включає десятки мільйонів чоловік. Крім того, такий об'єкт, як населення країни, регіону, міста має широке територіальне роззосередження. Застосувати в таких ситуаціях єдину просту модель вибірки неможливо. Доводиться поетапно використовувати дві, три, а то і більше однакових або різних моделей.

Вибірку, засновану на поетапному багаторазовому використанні однієї або декількох моделей, називають багатоступеневою. У прикладній соціології використовують три види такої вибірки: територіальну, виробничу і комбіновану.

Територіальна вибірка передбачає поетапний відбір адміністративних об'єднань і поселень до відбору респондентів. Ця процедура називається районуванням. В основі районування можуть лежати географічні, урбаністичні, етнічні, економічні, соціальні та інші ознаки.

Географічні ознаки відіграють важливу роль на етапі первинного районування, наприклад, в дослідженні проблем екології. Критеріями виділення територій тут можуть бути ландшафт (гори, ліси, лісостеп, степ), кліматичні зони (північ, центр, південь). У виділених на основі перерахованих ознак регіонах на наступному етапі відбираються поселення, після чого відбувається відбір сімей, а в сім'ях - респондентів. В результаті маємо чотириступінчасту вибірку.

При використанні урбаністичної ознаки на першому місці вибірки складаються типологічні групи міст та інших поселень. В основі угруповання можуть лежати: типологія поселень (мегаполіси, обласні, районні центри, об'єднані територіальні громади, робітничі селища, села, присілки); число жителів поселень незалежно від їх типу (до 1000 чол., від 1000 до 5000 чол., від 5001 до 10000 чол. і т.д.); адміністративний статус поселення; відстань до адміністративного центру і ін.

В якості економічного критерію районування можуть виступати показники домінуючих галузей (аграрна, енергетична, видобувна, переробна); рівень доходу, рівень зайнятості населення; інтенсивність міграційних потоків трудових ресурсів.

Другий ступінь. В регіонах на основі випадкової неповторної вибірки або консультацій з експертами здійснюється відбір однієї-двох адміністративних одиниць (районів).

Третій ступінь. Складаються списки всіх поселень області, крім адміністративного центру, які розподіляються в страти відповідно до чисельності жителів. У стратах поселення розташовуються в алфавітному порядку, за першою літерою назви. З кожної страти за допомогою механічної вибірки відбираються 1-3 поселення, в залежності від що припадає на область обсягу вибіркової сукупності. Доцільно, щоб на одне відібране поселення припадало не менше 10 респондентів.

Четвертий ступінь. Здійснюється відбір сімей або за допомогою механічного відбору зі списку виборців, або трьохступеневого механічного відбору. В останньому випадку спочатку зі списку випадковим чином відбираються вулиці, потім з іншого списку - будинки на відібраних вулицях і, нарешті, респонденти з квартир у відібраних будинках.

П'ятий ступінь полягає у відборі респондентів в сім'ях. Залежно від мети дослідження це можуть бути: "розпорядник" сімейного бюджету, якщо вивчаються інвестиційні установки; член сім'ї у віці 18 років і старше, якщо вивчаються електоральні установки; чоловіки, якщо вивчається попит, скажімо, на бритви.

Якщо в сім'ї кілька членів з ідентичними характеристиками, з них можна вибрати респондента за допомогою таблиці великих чисел або випадкової неповторної вибірки. Якщо таких не більше шести осіб, доцільно застосувати такий прийом, як кидання куба з шістьма гранями.

Якщо у дослідника є статистичні дані про ряд демографічних і соціальних ознак генеральної сукупності, на останньому шаблі територіальної вибірки може бути

застосований квотний відбір респондентів. Якщо визначено обсяг вибіркової сукупності, то для всіх ступенів він розраховується пропорційно населенню (або об'єкту дослідження) відповідно в регіонах і поселеннях.

Виробнича вибірка використовується в дослідженнях проблем, пов'язаних з трудовими ресурсами або іншими інституційними об'єднаними групами населення. Наприклад, темпи і причини скорочення чисельності робітників, стан їх соціальної захищеності на підприємствах різних галузей економіки; умови рекреаційної діяльності в закладах відпочинку; інформаційна і технічна забезпеченість наукових досліджень у вузах країни.

Комбінована багатоступенева вибірка передбачає поєднання територіального і виробничого принципів районування.

9.2. Визначення обсягу вибіркової сукупності і забезпечення її репрезентативності

Математиками доведено, що основним критерієм визначення достатності обсягу вибіркової сукупності є числові усереднені параметри контрольних ознак елементів генеральної сукупності, точніше - їх дисперсія (розкид).

Чим більше дисперсія, тим більшим має бути обсяг вибіркової сукупності. Припустимо, ми здійснюємо відбір з генеральної сукупності в 2000 чоловік, контролюючи склад вибіркової сукупності за ознакою "стать": 70% чоловіків і 30% жінок. Відповідно до теорії ймовірності, можна припустити, що серед кожних десяти відібраних респондентів зустрінуться три жінки. Якщо ми хочемо опитати, хоча би, 90 жінок, то, виходячи з вищезгаданого співвідношення, нам необхідно відібрати не менше 300 осіб. А тепер припустимо, що в генеральній сукупності 90% чоловіків і 10% жінок. У цьому випадку, щоб у вибірку потрапило 90 жінок, необхідно відібрати вже не менше 900 осіб. З прикладу видно, наскільки великий вплив дисперсії (розкиду ознаки) на обсяг вибіркової сукупності. Тому обчислювати його слід за ознакою, дисперсія значень якого найбільша.

Коли інформація про ознаки елементів генеральної сукупності відсутня, виключається можливість визначення обсягу вибіркової сукупності за допомогою математичних формул. В цьому випадку можна спертися на багаторічний досвід соціологів-практиків, який свідчить про те, що для пробних опитувань достатня вибірка сукупності обсягом 100-250 чоловік. При масових опитуваннях, якщо величина генеральної сукупності становить менше 5000 чоловік, достатній обсяг вибіркової сукупності - не менше 500 чоловік, якщо ж 5000 осіб і більше, то - 10% її складу, але не більше 2000-2500 чоловік. Це гарантує досить достовірні результати дослідження. Обсяги вибіркової сукупності, що перевищують 3000 респондентів, використовуються лише для комплексних досліджень, а також при складній структурі генеральної сукупності.

Визначення статистично значущої обсягу вибіркової сукупності - важлива, але не достатня передумова правомірності поширення висновків дослідження на всю генеральну сукупність. Справа в тому, що з однієї і тієї ж генеральної сукупності можна відібрати велике число вибірок сукупностей. Наприклад, навіть якщо ми контролюємо збіг структур вибіркової і генеральної сукупностей лише за статтю (включає всього два значення), то з сукупності в 1000 чоловік, з яких 40% жінок і 60% чоловіків, і бажаною величиною вибіркової сукупності в 100 чоловік можна сформулювати НЕ менше 10 таких вибірок сукупностей, де не зустрінеться двічі жоден респондент, а співвідношення частки жінок і чоловіків в них буде відповідно 40 і 60%. Всього ж вибірок сукупностей, в яких зазначене

співвідношення за ознакою "статі" з певним ступенем наближеності буде дотримуватися, можна скласти сотні.

З усього різноманіття можливих вибірових сукупностей необхідно відібрати одну, найбільш точну, тобто максимально подібну за структурою і параметрами контрольованої ознаки з генеральною сукупністю. Для нашого прикладу - таку, в якій співвідношення представників обох статей було б максимально близьким їх співвідношенню в генеральній сукупності (відповідно 40 і 60%). Якщо відхилення не перевищує в середньому 5% (тобто в вибірковій сукупності співвідношення названих величин може становити, наприклад, 37 і 63% або 42 і 58%), вибірова сукупність вважається репрезентативною. Це поняття запозичене з математичної статистики і символізує ступінь збігу, за підсумками вимірювання, середнього значення ознаки в вибірковій сукупності з його середнім значенням в генеральній сукупності. Величину відхилення вибірового значення ознаки від його істинного значення в генеральній сукупності називають похибкою, або помилкою вибірки.

Розрізняють два види помилок вибірки - випадкову і систематичну. Обидві ці похибки пов'язані з репрезентативністю вибірки. Похибка вибірки носить випадковий характер, якщо дотримані всі правила відбору одиниць спостереження. Вона обчислюється тільки для імовірнісних моделей вибірки.

Поряд з випадковими розрізняють систематичні помилки, що порушують точність вибірової сукупності. Справа в тому, що репрезентативна вибірова сукупність (тобто така, в якій середнє числове значення ознаки відрізняється менш ніж на 5% від його середнього числового значення в генеральній сукупності) може виявитися неточною. Виявити цю неточність при визначенні ступеня репрезентативності неможливо, так як випадкова помилка може мати одну і ту ж величину при різних числових значеннях ознаки (коли в вибірковій і генеральній сумах склад жінок і чоловіків відповідно 40% і 60% і коли в вибірковій сукупності з причин помилок зміщення 60% жінок і 40% чоловіків).

Систематичні похибки, як правило, носять суб'єктивний характер і можуть бути присутніми при реалізації і імовірнісних, і сфокусованих моделей вибірки.

Систематичні помилки бувають наслідком:

- невірних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності (якщо використовується квотна вибірка);
- занадто малого (статистично незначного) обсягу вибірової сукупності;
- невірного застосування способу відбору одиниць аналізу (наприклад, відбір з невірно складеного списку, невдалий вибір місця і часу проведення опитування).

Наприклад, під час опитувань електорату про готовність брати участь або не брати участь у виборах утворюється група "ще не прийняли рішення". Серед них можуть бути і такі, хто просто приховує свою позицію (так, в 90-ті роки перед виборами до Верховної ради багато пенсіонерів приховували, що будуть голосувати за комуністів). В результаті велика кількість таких, які "коливаються", внесе серйозну погрішність в оцінку електоральної активності.

Далі, при імовірнісному відборі сімей по механічній вибірці може вийти так, що кожна відібрана сім'я виявиться жителем квартири на першому або останньому поверхах. В цьому випадку у вибірці будуть систематично накопичуватися помилки за соціальним статусом респондентів, оскільки відомо, що квартири на цих поверхах багатопверхових будинків, як правило, «дістаються» населенню з низьким соціальним статусом.

Визначити величину систематичних помилок за допомогою математичних формул практично неможливо, тому вони автоматично переходять на результати і висновки дослідження. Це ще раз свідчить про виняткову важливість неухильного дотримання правил відбору одиниць аналізу. Уникнути систематичних помилок допомагають також точні попередні відомості про структуру генеральної сукупності. Як джерела можуть виступати: документи відомчого обліку; дані опитування експертів; відомості органів державної статистики; результати розвідувального дослідження; публікації про підсумки проводилися раніше досліджень того ж об'єкта.

10. Аналіз результатів соціологічного дослідження.

Після введення в комп'ютер, агрегування первинної соціологічної інформації і розрахунок середньостатистичних показників і тенденцій, здійснюється аналіз отриманих даних для подальшого формулювання висновків і рекомендацій.

Найбільш проста форма узагальнення первинної соціологічної інформації - угруповання, за допомогою якої респондент зараховується в ту чи іншу групу відповідно до обраної ознаки (або ознак). Підсумовуючи число відповідей на питання анкети, дослідник здійснює не що інше, як просте угруповання респондентів з урахуванням їх соціально-демографічних ознак, думок, установок, інформованості, індивідуальних оцінок. Виділені таким чином однорідні за складом (за ознакою угруповання) групи значно легше зіставляти, порівнювати, аналізувати.

Вибір ознаки угруповання - не довільна процедура, він диктується завданням соціологічного дослідження, сформульованими раніше гіпотезами. Помилковий вибір ознаки угруповання призводить до неправильних висновків при аналізі характеристик об'єкта дослідження.

Залежно від шкали вимірювання, відповідно до якої отримані відповіді на питання, угруповання соціологічної інформації може являти собою:

а) зарахування респондентів в номінальні групи (за статтю, національності, конфесійної приналежності, політичних інтересів і т.д.);

б) упорядкування інформації за допомогою ранжування, наприклад, за характером праці (виконують ручну працю, працюють з механізмами, виконують інтелектуальну працю), за ступенем включеності в громадські рухи (складаються членами відповідних рухів, співчувають їм, ставляться з байдужістю, негативно);

в) об'єднання за кількісною ознакою, коли групи респондентів характеризуються числовою величиною і тому кількісно порівняти між собою, (наприклад, за віковими інтервалами: (18-25 років, 26-30 років, 31-40 років, 41-50 років, 50 років і старше), за рівнем доходу, обсягу фінансових інвестицій).

Операції з номінальними і ранжированими групами виконуються за допомогою математичних прийомів, відповідних номінальній і ранговій шкалам. Що стосується груп, розподілених за кількісною ознакою, то вони можуть бути піддані подальшому вивченню за допомогою будь-яких прийомів математичної статистики, так як таке угруповання здійснюється за інтервальною шкалою. Проілюструємо сказане на прикладах.

Припустимо, ми зробили угруповання $n = 600$ респондентів по номінальній ознаці "рід занять": працівники сільського господарства: $n_1 = 120$ чоловік (20%); робітники промислових підприємств: $n_2 = 300$ осіб (50%); інженерно-технічні працівники: $n_3 = 180$ осіб (30%). В цьому випадку "максимальна глибина" математичного аналізу результату угруповання обмежується обчисленням процентної величини. Обчислення

середньостатистичних величин для таких угруповань неприпустимо, так як говорити про "середній рід занять" - явна нісенітниця.

Процентна величина обчислюється із співвідношення:

$$\frac{n_i}{n} \times 100\%$$

де n - загальне число респондентів, які підлягають угрупованню;

n_i - число респондентів в i -й групі²(в нашому прикладі i змінюється від 1 до 3-х).

Кількісні ознаки прийнято ділити на безперервні (вік, зарплата) і дискретні (число дітей в сім'ї, частота відвідування кінотеатру та ін.)

Безперервні ознаки при будь-якому числовому вираженні мають конкретний фізичний зміст. Наприклад, якщо ми розподілили респондентів за кількісною ознакою "щогодинний заробіток": 30-60 грн. отримують 120 осіб, 90-120 грн. - 300 осіб і 150-1800 грн. - 180 осіб, то твердження - "середньогодинний заробіток в розрахунку на одного опитаного становить 111грн." цілком правомірно і відповідає дійсній "фізичній" градації такого індикатора, як гроші.

Що ж стосується груп, утворених за дискретною кількісною ознакою, то для них застосування математичних операцій, відповідних інтервального шкалою, умовно і допустимо лише в рамках міжгрупового порівняння. Пов'язано це з тим, що такі розрахунки мають суто пізнавальну функцію, не несучи в собі одночасно конкретного "фізичного" сенсу. Наприклад, можна здійснити угруповання по іншому кількісному ознакою - "число членів сім'ї": у 120 опитаних сім'ї складаються з двох осіб, у 300 - з трьох осіб і у 180 - з чотирьох осіб. У цьому випадку також не помилковим твердження, що "середній розмір сім'ї опитаних" - 3,1 людини. Однак ясно, що таке число має лише пізнавальне значення (наприклад, для порівняння відтворення поколінь в сім'ях сільських і міських жителів), але не конкретний фізичний зміст, який неможливо приписати показником 0,1 "людини".

Коли респондентів розподіляють в групи за двома або більше ознаками, скажімо, виділяють чоловіків у віці до 30 років, які мають вищу освіту (три ознаки - стать, вік, освіта), то говорять про комбінаційні групування. Залежно від розв'язуваних завдань групування може бути структурним, типологічним та аналітичним.

Там, де необхідно дізнатися віковий або кваліфікаційний склад респондентів, застосовується структурне групування за віковими інтервалами або кваліфікаційними розрядами. При структурному групуванні респондентів класифікують за деякою об'єктивною ознакою, яка властива всій сукупності.

Якщо ж ставиться завдання виділити зі складу респондентів групи за ознакою "задоволеність змістом праці", то здійснюється типологічне групування. Типи, як правило, виокремлюються на підставі суб'єктивної ознаки, виміряного за оціночною шкалою, або на базі декількох ознак (багатомірне групування). У зв'язку з цим типотворюючі ознаки найчастіше конструюються самим дослідником (наприклад, "активний - неактивний", "володіють різним рівнем художньої культури").

Групування, здійснене за двома і більше ознаками і яке детермінує виявлення їх взаємозв'язку, називається аналітичним. Якщо, скажімо, перевіряється, чи є зв'язок між

---

²З огляду на, що в подальшому читачеві доведеться зустрічатися з обчисленням статистичних величин, тут доречно дати деякі пояснення. В математиці числові змінні величини прийнято позначати літерами латинського чи грецького алфавіту: x , y , a , b , m , n і т.д. Якщо кількісні величини змінюють своє значення у виключно заданому порядку, цей порядок позначається індексом. В якості індексу, як правило, ставиться буква i або j в нижній частині позначених величин: x_i , y_i , n_i .

задоволеністю змістом праці і зростанням його продуктивності, за цими двома ознаками необхідно здійснити групування.

В результаті групування виділяється не одна, а кілька груп (відповідно до числа позицій ознаки угруповання). При цьому кожній виділеній групі відповідає певна кількість, що відображає її кількісний склад. Ряд чисел, що отримується в результаті угруповання, називається рядом розподілу. Ряди розподілів, що відображають результат угруповання респондентів за якісними ознаками, називаються атрибутивними, а за кількісними - варіаційними. Відповідно до характером кількісних ознак варіаційні ряди діляться на дискретні і безперервні. Останні, як правило, носять інтервальний характер. Це означає, що та чи інша група респондентів характеризується за кількісною ознакою не одним числом, а числовим інтервалом, наприклад, віковими інтервалами: 20-24 роки, 25-30 років і т.д. Це важливо враховувати при обчисленні середньостатистичного показника.

Вибір інтервалів багато в чому залежить від дослідника і здійснюється відповідно до завдань дослідження. Так, вивчення питань адаптації молодих фахівців на підприємстві передбачає в показнику "стаж роботи" досить вузькі інтервали (1-3 місяці, 4-6 місяців, 7-9 місяців, 10 -12 місяців), а вивчення ставлення до праці в залежності від стажу роботи за фахом - ширші (1-3 роки, 4-5 років, 6-10 років). Відповідно до завдань угруповання інтервали можуть обиратися рівні і нерівні, із дедалі вищими і убутними значеннями. Числа, що позначають інтервали, називаються межами.

У наведених вище прикладах рядів розподілу інтервали мають встановлені межі. Крім того, бувають інтервали з невстановленим нижнім чи верхнім кордоном (наприклад, вік до 18 років, 60 років і старше; стаж роботи до трьох років, 5 років і більше і т.д.).

Ряди розподілу, крім числової, мають і текстову характеристику. Відображення даних з супровідним пояснюючим текстом здійснюється за допомогою таблиць. Складання таблиць агрегованих даних, що включають сполучення показників, не є окремим видом математичної операції узагальнення первинної соціологічної інформації. Це тільки форма відображення рядів розподілу, перевага якої в тому, що в ній коротко даються пояснення числових параметрів відповідних груп.

Числові дані в таблиці пояснюються заголовками, підметом і присудком. Заголовки таблиць бувають загальні, що виступають в якості назви таблиці і розкривають структуру угруповання розглянутої сукупності респондентів, який зв'язок між рядами розподілу. Поряд з цим в назві таблиці доцільно вказувати місце і час, до яких відносяться наведені відомості, а також загальні для всіх показників одиниці виміру (відсотки, чисельність респондентів, оцінний індекс, номінал грошей і т.д.). Зміст рядків і стовпців розкривається внутрішніми заголовками: бічними для рядків і верхніми для стовпців.

Підмет в таблиці є об'єкт (сукупність респондентів), характеристики якого - присудок - виражені в таблиці в числовому вигляді.

Таблиці, що відображають ряди розподілів за двома і більше ознаками називаються комбінаційними.

Поряд з табличним, з метою наочності, широко застосовується графічний спосіб відображення соціологічних даних. Найчастіше він має вигляд полігону або гістограми. Полігон використовується переважно для графічного відображення безперервних рядів розподілу, а гістограма - дискретних. Будуються графіки у прямокутній системі координат, в якій на осі у відзначається загальна чисельність, або частка респондентів ($y\%$) за групами, на осі x - значення, або порядок ознаки.

Більш глибоке узагальнення первинної соціологічної інформації передбачає обчислення статистичних величин.

Середня арифметична є інтегральна, узагальнена величина, що дозволяє порівняти між собою не тільки групи одного ряду розподілу, а й самі ряди розподілу в тому випадку, якщо вони будуються по ідентичним ознакам.

Загальна формула для її обчислення має вигляд:

$$\bar{X} = \frac{\sum x_i}{i},$$

де x_i - числові значення варіацій ознаки;

i - число варіацій;

Σ - сума значень ознаки.

Проста середня арифметична обчислюється в тому випадку, коли угруповання здійснена за ознакою, яка не має власних варіацій. Але це буває досить рідко, так як більшість ознак, для угруповання за якими обчислюваності середні значення, є кількісними. Тому в соціологічному дослідженні, як правило, обчислюється зважена середня арифметична. Покажемо, як вона може бути розрахована.

11. Інтерпретація емпіричних даних.

Характер інтерпретації соціологічної інформації здебільшого зумовлений на стадії концептуального "оформлення" дослідження, а саме на етапі інтерпретації та операціоналізації основних понять, коли з'ясовувалися якісні характеристики досліджуваного явища. І на цій стадії, і на наступних, в ході яких аналізуються таблиці і схеми, обґрунтованість висновків цілком залежить від глибини знання дослідником об'єкта і предмета, з якими він має справу, від його досвіду, вміння узагальнити спочатку досить мозаїчні емпіричні відомості.

Єдиних правил інтерпретації результатів соціологічного дослідження не існує. У кожному конкретному випадку вона зв'язується з об'єктивними і суб'єктивними факторами, що діють в обстеженій групі населення або регіоні, спирається не тільки на отримані дані, але і на статистичний матеріал, результати інших опитувань.

Проте, відсутність єдиних правил тлумачення підсумків дослідження зовсім не означає, що в такій справі можна безмежно фантазувати. Межі творчої фантазії тут встановлює вимога загальної логіки інтерпретації, суть якої полягає в перетворенні соціологічних даних, які отримали оцінку шляхом їх співвіднесення з початковими задумами дослідника, його знаннями, досвідом, в показники. Будь-який показник є, образно кажучи, вінець інтерпретації, що несе на собі певне смислове навантаження і дає напрямок висновків і рекомендацій.

Звідси впливають два принципових міркування. По-перше, отримані дані самі по собі показниками не є, а є лише узагальнені за логічними і математичними правилами числові величини, яким ще тільки належить знайти певне смисловий зміст, тобто стати показником. По-друге, кожна числова величина може бути проінтерпретована з різних точок зору (в тому числі, з позицій різних теоретичних парадигм), а тому може мати властивість багатозначності. Наприклад, якщо за даними опитування 90% студентів регулярно ходять на заняття, це свідчить не тільки про рівень відвідуваності занять, але одночасно є показником ставлення студентів до змісту лекції, характеру організації навчального процесу. А, скажімо, дані про те, що у виборах готові брати участь 60% електорату, можуть служити показником

політичної активності або пасивності людей, їх відношення до політики держави, до своїх цивільних прав.

Соціологічні дані перетворюються в показник тільки в тому випадку, якщо дослідник "вносить" в них змістовий сенс, тобто співвідносить їх з досліджуваною проблемою, з найбільш важливими сторонами об'єкта і предмета дослідження. Відхилення від цих вимог може призвести до помилкових висновків, бо веде до конструювання показника, не пов'язаного з початковими задумами, або невірно пояснює дійсне значення отриманих результатів.

В процесі логічного перетворення усереднених числових величин в показники велике значення мають раніше висунуті гіпотези.

Спосіб перевірки гіпотез в прикладній соціології зумовлений видом дослідження. У розвідувальному вони перевіряються безпосередньо шляхом співвіднесення передбачуваного твердження з виявленою числовою величиною. Так, істинність твердження: "Більшість аудиторії залишилася задоволеною прослуханою лекцією" - вважається доведеною однозначно, якщо в результаті опитування позитивну оцінку висловили понад 50% респондентів.

Процедура перевірки гіпотез в описовому та аналітичному дослідженнях більш складна. В описовому вона передбачає інтерпретацію усереднених величин, отриманих на основі узагальнення числових параметрів ознак різнорідного за складом об'єкта. Такі величини носять досить невизначений характер, що ускладнює однозначне тлумачення соціологічних даних, а отже, і чітке формулювання висновків, які доводять або спростовують гіпотезу.

Наприклад, факт, що, згідно з отриманими даними, 40% опитаних беруть активну участь в екологічному русі, не несе в собі інформації про те, хто ці люди, які їхні соціально-демографічні та інші характеристики, в чому полягають мотиви їхньої участі в русі. Тому усереднені величини – це лише перша сходинка на шляху виділення однорідних підгруп в опитаній сукупності.

Для того, щоб результати описового дослідження перетворилися в показник, їх також треба оцінити. Ця процедура виконується в формі співвіднесення соціологічних даних або: 1) з теоретичними знаннями і концепціями дослідника; 2) між собою; 3) з деякою "родинною" зовнішньою ознакою. Розглянемо три названих виду співвіднесення (оцінки) докладніше.

У тих випадках, коли потрібно перетворити в показник деяку середню величину, а її порівняння з іншими величинами утруднено, єдиний "еталон" оцінки - позиція дослідника з приводу досліджуваної проблеми. Припустимо, в ході соціологічного дослідження виявлено, що 60% опитаних задоволені новою формою організації праці, введеної, скажімо, три місяці тому в практику того чи іншого підприємства. Як інтерпретувати цей показник? Можна так: "Число задоволених за відносно короткий термін функціонування нововведення складає вже 60%, що, безсумнівно, є важливим показником ефективності вжитих зусиль щодо його впровадження". А можна і так: "Судячи з даних дослідження, незважаючи на витрачені зусилля щодо впровадження нової форми організації праці, задоволеність нею висловили менше двох третин опитаних, що свідчить про наявність якихось прорахунків в нововведенні".

Як бачимо, для однозначної оцінки усередненої числової величини важливу роль відіграє позиція соціолога, яка ґрунтується на знанні конкретної ситуації, яка детермінувала проведення самого дослідження.

Один з найбільш поширених способів інтерпретації даних в описовому дослідженні - порівняння рядів розподілу за відносно однорідними підгрупами, виділених в обстеженій сукупності. Таке порівняння можна здійснювати двома шляхами: внутрішнім і зовнішнім співвіднесенням. Під внутрішнім співвіднесенням розуміють порівняння між собою елементів числового ряду, а під зовнішнім - порівняння двох або кількох рядів розподілу, побудованих за двома або більше ознаками, з яких один обов'язково загальний для співвідносяться рядів (наприклад, можна порівняти розподіл різних електоральних груп - тих, хто є прихильниками якогось політичного руху, і тих, хто не є його прихильниками - за однією і тією ж ознакою: готовність взяти участь у виборах).

Процедура внутрішнього співвіднесення дає можливість однозначно інтерпретувати результати угруповання в тих випадках, коли в числовому ряді явно виділяється модальна (найбільша) величина. Тоді співвідношення елементів числового ряду полягає в їх ранжуванні. Наприклад, на питання: "Як Ви ставитеся до своєї роботи?" - 60% респондентів відповіли: "прагну віддати роботі всі свої сили і знання", 35% - "в принципі виконую все, що від мене потрібно, але не більше", 5% - "в основному працюю без бажання, за потребою". Зовсім нескладно оцінити загальний характер ставлення до своєї роботи респондентів, так як підсумкові процентні величини дають однозначне кількісне ранжування опитаних.

Якщо числові величини ряду розподілені таким чином, що їх внутрішнє порівняння утруднено, слід вдаватися до зовнішнього співвіднесення числового ряду. Проілюструємо це на прикладі.

Отже, інтерпретація соціологічних даних в описовому дослідженні, в ході якої перевіряється гіпотеза, допускає формулювання положень про стан і характер зміни досліджуваного явища, але жодним чином не доводить причину цієї зміни. Завдання на пошук таких причин вирішуються лише в аналітичному дослідженні.

Логіка доведення гіпотез в аналітичному дослідженні заснована переважно на пошуку зв'язку між характеристиками об'єкта, їх взаємовпливу, тенденцій і причин зміни. Вона складається з двох послідовних, взаємопов'язаних етапів інтерпретації отриманих даних. Перший заснований на методі порівняння числових рядів розподілу, другий - на пошуку факторної ознаки (ознак). Один з найбільш часто використовуваних методів для другого випадку - метод послідовного виключення.

12. Інформаційна база і характер використання результатів дослідження в менеджменті

Мета використання результатів соціологічних досліджень продиктована пошуком шляху і форм вирішення соціальної проблеми. Іншими словами, якщо здійснення самого дослідження можна розглядати як певну систему науково-дослідних процедур, спрямованих на отримання достовірної інформації і розробку на її основі практичних рекомендацій, то використання результатів цього дослідження буде представляти процес реалізації тих науково обґрунтованих заходів, які містяться в даних рекомендаціях.

При цьому, звичайно, не можна не бачити певної самостійності практичного використання соціологічних даних. В чому це проявляється?

По-перше, в тому, що конкретні рекомендації, в яких закладені висновки, які спираються на результати дослідження, звернені до практики, пов'язані зі всією сукупністю об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на стан об'єкта управління. Ця обставина вимагає здійснення певних практичних і організаційних заходів щодо створення умов для найбільш ефективної реалізації соціологічних рекомендацій. Крім того, виникає потреба

аналізувати можливі на цьому шляху складності, протиріччя, оцінювати роль супутніх чинників, стежити за тим, як "вписуються", відбуваються на основі впровадження рекомендацій зміни в діючу систему.

По-друге, практичне використання соціологічної інформації має передбачати облік вже наявної інформації, звернення до відомостей, отриманих за іншими каналами.

І по-третє, до процесу використання результатів дослідження в тій чи іншій мірі визначається залученням широкого (і за кількістю, і за виконуваними функціями) кола людей, ніж до його проведення. Це змушує передбачати цілий комплекс соціальних заходів, покликаних забезпечити єдиний початок у всіх ланках процесу (від єдності в розумінні та інтерпретації отриманих результатів до єдності в бажаннях і діях щодо їх практичного використання).

Звідси ясно, що робота з досягнення мети використання соціологічних даних в практичній роботі по суті розгортається в самостійний напрям. Вона вимагає і спеціально розробленого плану, і його організаційного забезпечення, що дозволяє домогтися максимальної практичної віддачі від проведеного дослідження.

Завдання конкретизують мету, поглиблюючи суть майбутніх кроків по обліку та використанню підсумків дослідження. Іншими словами, завдання використання отриманих результатів переводять зміст сформульованих за підсумками дослідження висновків в практичну площину і тим самим починають набувати вигляду основних шляхів реалізації даних висновків. Чітка постановка завдань щодо використання соціологічної інформації передбачає глибоке знання підсумкових матеріалів дослідження.

Визначаючи роль і завдання використання отриманого матеріалу, враховують рівень його інформаційної ємності, що визначає в кінцевому рахунку саму можливість привести досліджувані ділянки роботи у відповідність до вимог часу. Іншими словами, шлях від мети використання соціологічних даних до його результату проходить через їх зміст. І чим вони глибше, всебічно і точніше відображають предмет дослідження, тим, зрозуміло, більше шансів забезпечити їх висновок на практику, посилити вплив соціологічних рекомендацій на вдосконалення управлінського механізму.

Використовуючи соціологічні дані для аналізу управлінської практики, можна отримати відповіді на питання про те, що саме потрібно актуалізувати, а якщо необхідно, то і оновити в тих засобах, формах і методах управління, які перестають відповідати сучасним вимогам.

Таким чином, якими б важливими, цікавими і далекосяжними були отримані в ході дослідження висновки і рекомендації, все ж першоосновою, фундаментом у вивченні і вирішенні тих чи інших проблем управлінської діяльності за допомогою соціологічних досліджень є зміст самої цієї діяльності.

Характер використання результатів соціологічних досліджень в менеджменті впливає зі специфіки управлінської діяльності. Ця робота, як відомо, носить системний характер. Вона спирається: на аналіз управлінської діяльності; її планування; прогнозування процесів; контроль і облік; роботу з кадрами; узагальнення досвіду роботи; координацію діяльності структурних підрозділів.

Розглянемо в найбільш загальному вигляді, в чому вони полягають.

а) *Соціологічне забезпечення аналізу управлінської діяльності* .

Використання результатів соціологічних досліджень для аналізу управлінської діяльності отримало за останні роки широке поширення. При цьому доречно виділити два

рівня аналізу. Перший пов'язаний з оцінкою стану діяльності в цілому або її окремих напрямків і ділянок, другий - з оцінкою ступеня її ефективності.

Оцінка стану управлінської діяльності дає узагальнену кількісно-якісну картину. По суті, на такому рівні соціологічного аналізу керівник фірми, її менеджери отримують можливість побачити реальний стан справ, досягнуті на даний момент результати в роботі, що проводиться, властиві їй плюси і мінуси, повніше і глибше усвідомити, що потрібно зробити в першу чергу для того, щоб ліквідувати недоліки. Іншими словами, використання методів соціологічного дослідження дозволяє подолати стихійність, імпульсивність у прийнятті важливих рішень, орієнтуватися в роботі на надійний критерій кількісно-якісної оцінки її реального стану і, спираючись не тільки на здоровий глузд і інтуїцію, але і на науково-обґрунтовані соціологічні дані, виділити головні і другорядні чинники, що визначають характер ситуації, яка склалася в управлінській діяльності.

Що стосується використання результатів соціологічних досліджень для оцінки ефективності управлінської діяльності, то це справа більш складне насамперед через зміст самого поняття "ефективність", яке в найбільш загальному вигляді визначається як відношення отриманих результатів до раніше висунутих цілей, тобто фіксує ступінь відповідності досягнутого тому, що передбачалося досягти.

Встановити ефективність управлінських дій в опорі на соціологічну інформацію можна лише в тому випадку, якщо остання всебічно і об'єктивно відображає результат проведеної роботи і правильно співвіднесена з її метою, а також з тим, що було досягнуто раніше. Йдеться про необхідність порівняльного аналізу, в ході якого остання соціологічна інформація зіставляється з інформацією попередньої. Це дозволяє співвіднести кількісно-якісну оцінку нинішнього і колишнього стану справ на певній ділянці роботи і зробити відповідні висновки про ступінь її ефективності.

Дуже важливо, з якими цілями управлінської діяльності зіставляються результати дослідження - стратегічними або тактичними.

Найчастіше аналіз результатів соціологічних досліджень дозволяє зробити висновки про так звану проміжну ефективність, яку відображають проміжні результати роботи. Для її оцінки використовуються повторні (панельні) соціологічні дослідження, про які згадувалося в попередній частині навчального посібника. Аналіз результатів двох і більше досліджень, проведених через певні проміжки часу за однаковою програмою і методикою на одному і тому ж об'єкті, дає хорошу можливість для науково-обґрунтованих висновків про зміст і спрямованість змін, що відбулися, про те, наскільки дієвими виявилися за певний час різні засоби і форми управлінської роботи.

Для отримання більш повної і точної оцінки ефективності не тільки здійснюють аналіз отриманих результатів, співвідносять їх з раніше існуючими даними, але і вивчають сам процес, який привів до них.

Така постановка питання особливо правомірна в тих випадках, коли спочатку ставилося завдання визначити, так би мовити, частку вкладу тих чи інших засобів і форм управлінської роботи в загальний результат і на цій основі сформулювати висновок про ступінь ефективності функціонування кожного з них.

б) *Соціологічне забезпечення планування роботи .*

Значимість цієї функції використання соціологічних даних впливає з необхідності закласти інформаційні підстави під розробку і складання планів менеджерської діяльності.

Облік результатів соціологічних досліджень в процесі планування роботи дозволяє конкретизувати зміст планованих заходів; враховувати спрямованість запитів і потреб; здійснювати раціональний вибір тих засобів і форм роботи, які дозволять виконати намічені завдання та ін.

В принципі соціологічні дані можуть бути корисні при складанні будь-якого виду плану. Перш за все їх доцільно використовувати при підготовці комплексних перспективних планів роботи, що включають її основні напрямки, засоби, форми і методи і розрахованих на тривалий термін. Зокрема, мова йде про використання отриманих даних у визначенні спеціальної групи показників, що охоплюють якісно-кількісні характеристики, які описують стан об'єкта та результати роботи, наприклад, при розробці комплексного плану соціального розвитку колективу підприємства (регіону) до чого знову загострилася увага управлінських органів.

в) Соціологічне забезпечення прогнозування результатів управлінського процесу.

Будучи хорошою підмогою в плануванні роботи, результати соціологічних досліджень виявляються в той же час цінним матеріалом для наукового прогнозування.

Вельми істотну роль тут відіграють результати масових і спеціалізованих (експертних) опитувань, в першу чергу тих, які дають кількісно-якісну характеристику істотних сторін об'єкта. Корисність соціологічних відомостей для прогнозу зростає в міру того, як ці відомості починають відображати стан об'єкта не тільки в статичі, але і в динаміці. Особливе значення мають результати повторних соціологічних досліджень потреб і інтересів, ціннісних орієнтацій і установок населення, духовної атмосфери і традицій, що визначають соціально-психологічну ситуацію в суспільстві.

Для серйозного і всебічно обґрунтованого прогнозу соціологічна інформація про об'єкт повинна бути доповнена показниками економічного, науково-технічного, соціально-культурного та демографічного розвитку. Фахівці правомірно вважають, що без урахування таких даних надійність прогнозу різко падає.

г) Соціологічне забезпечення контролю і обліку в менеджменті.

Контроль покликаний виявляти не тільки своєчасність, кількість і спрямованість проведених заходів, а й їх віддачу, тобто якісну сторону менеджерської діяльності. У цьому сенсі використання соціологічних даних для контролю за станом управлінської роботи виявляється тісно пов'язаним з їх застосуванням для аналізу і оцінки її реального рівня і ефективності.

Але є тут і свої особливості, які впливають із змісту і напрямків контрольної діяльності організацій. У числі таких напрямків: контроль за дієвістю різних засобів і форм роботи, умінням використовувати їх за призначенням і комплексно; визначення взаємозв'язку і наступності традиційних і нових засобів, форм і методів роботи, їх актуальності, зв'язку з життям; оцінка рівня професійної підготовленості кадрів; достовірності звітної інформації про стан роботи та ін.

Уже тільки перелік даних напрямків показує, що ефективно вести контроль за ними, покладаючись лише на звіти, довідки, обговорення і особисті спостереження, дуже важко. Отже, щоб забезпечити дієвість контролю в менеджменті, потрібно подбати про його науковій основі, використовуючи всю сукупність наявних для цього коштів, у тому числі різні види соціологічних досліджень. Вони багато в чому, як показує практика, допомагають домагатися оперативності, широкого охоплення і глибини контролю, підвищувати його об'єктивність в оцінці справжнього стану справи.

Спрямованість і форми використання соціологічних даних можна розрізнити за видами, напрямками, засобам, формам і методам самої управлінської діяльності.

Практичне використання результатів досліджень передбачає їх безпосереднє включення в управлінський процес на його різних ділянках і напрямках. Особливо помітно, як отримана соціологічна інформація йде, що називається, "з коліс" в практичне вживання після розвідувальних, оперативних досліджень, експрес-опитувань. Їх результати після мінімальної обробки досить швидко використовуються в інформаційному забезпеченні, в ході підготовки і проведення різних кампаній.

Більш вивіреном виглядає використання підсумків і рекомендацій описових і аналітичних досліджень. Тут умовно можна виділити два етапи. Перший - коли використовується, так би мовити, верхній шар зібраної інформації. Другий - коли отримані соціологічні дані проходять ретельний аналіз, інтерпретацію і через сформульовані висновки і рекомендації впливають на стан і механізм здійснення управлінської діяльності.

Результати соціологічних досліджень можуть розглядатися як елемент розробки управлінського рішення, що підсилює його наукову основу і емпіричне обґрунтування. Так, все частіше до використання соціологічної інформації вдаються газети (місцеві, регіональні, центральні). Розміщені в них замітки і статті, що включають результати проведених досліджень, мають істотне значення і з точки зору посилення аналітичності, конструктивності, злободенності пропаганди, і з точки зору формування соціологічної культури мислення у широких мас.

Зрозуміло, рекомендації, складені за результатами соціологічного дослідження, не догма, а поради щодо вдосконалення конкретних ділянок роботи, і в них можливі певні корективи. Потреба в уточненні, доповненні та деякі зміни може виникати, наприклад, в тих випадках, коли соціологічне дослідження проводилося в широких соціально-професійних, демографічних або територіальних спільнотах, а рекомендації, розроблені за його результатами, належить впровадити в конкретній групі, члени якої входили в досліджувану сукупність.

Будь-яка конкретизація, а тим більше коригування соціологічних рекомендацій не може виходити лише зі здорового глузду, пояснюватися хорошим знанням діяльності своєї фірми, свого колективу, визначатися вольовими спонуканнями посадових осіб, різними кон'юнктурними міркуваннями. У кожному разі вона повинна аналогічно самим рекомендаціям мати суворе обґрунтування. Для цього можуть бути використані різного роду статистичні матеріали, результати раніше проведених досліджень.

Підсумки аналізу та інтерпретації соціологічних даних викладаються в документах, що мають як теоретичне, так і практичне значення. Це: звіт за підсумками дослідження, додаток до звіту і інформаційна або аналітична довідка (записка), що містять інформацію, висновки і рекомендації, в опорі на які в подальшому приймаються управлінські рішення. У науково-дослідному сенсі - це банк соціологічних даних, які використовуються в майбутньому в якості вихідної інформації при проведенні повторних досліджень за аналогічною темі, вивченні динаміки об'єкта; базових показників при вторинному аналізі з метою пошуку відповідей на нові питання; допоміжних документів при розробці методичного інструментарію нового дослідження.

Основний документ – звіт за підсумками дослідження. Його структура відповідає загальній логіці операціоналізації ключових понять. Але якщо при операціоналізації дослідник в своїх міркуваннях йде від абстрактного до конкретного шляхом дедукції, то при

підготовці звіту він слідує логіці індукції, тобто здійснює поступове зведення (інтеграцію) соціологічних даних в показники. Такий перехід від часткового до загального завершується відповіддю на основну гіпотезу дослідження.

Загальна кількість розділів у звіті, як правило, відповідає числу гіпотез, що вимагають перевірки. В цілому ж доречно дотримуватися такої структури звіту:

- розділ перший включає коротке обґрунтування актуальності досліджуваної проблеми і характеристику дослідження (вибірка, репрезентативність даних, методи збору інформації);
- у розділі другому наводиться характеристика об'єкта дослідження з соціально-демографічними ознаками (стать, вік, освіта);
- третій і наступні розділи присвячені перевірці гіпотез.

Відповідно до характеру предмета дослідження розділи можуть розбиватися на підрозділи (параграфи). Кожна розділ і підрозділ закінчуються формулюванням максимальної кількості окремих висновків, що випливають з інтерпретації даних, відповідних тематиці розділу та параграфу.

Останній розділ звіту включає загальні висновки, а також практичні рекомендації. Обсяг звіту не обмежується. Залежно від виду дослідження і числа вирішуваних в ході нього завдань він може бути викладено і на кількох десятках, і на двох-трьох сотнях сторінок.

На основі звіту складається аналітична записка, обсяг якої може бути від 5 до 25 сторінок. Структура записки ідентична структурі звіту, проте логіка викладу в ній матеріалу як би "перевернута". Якщо в звіті при написанні глави спочатку здійснюються аналіз і інтерпретація соціологічних даних, а потім на цій основі робляться висновки, то в довідці кожен пункт викладається у формі висновків і рекомендацій (іноді рекомендації можуть бути винесені і в кінець довідки), а соціологічні дані наводяться лише для підтвердження, ілюстрації висновків. Тому в аналітичній довідці таблиці і графіки, як правило, не використовуються, або використовуються в обмеженій кількості і в максимально спрощеною формою, а в якості доводять аргументів беруться найбільш загальні, усереднені числові величини.

Додаток до звіту містить всі методологічні та методичні документи дослідження (програму, план, інструментарій, інструкції), а також ті соціологічні дані (таблиці, графіки, індивідуальні думки, перелік найменувань, адрес), які не ввійшли до звіту при пошуку відповіді на основну гіпотезу. Ці документи можуть бути з успіхом використані при розробці програми нового дослідження.

Підготовкою названих документів завершується наукова реалізація мети і функцій соціологічного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гречихин В.Г. Лекции по методике и технике социологических исследований. – М.: Изд-во МГУ, 1988.– 232 с.
2. Андреенков В.Г. Методы сбора социологической информации: методич. пособие. Вып. 1, 2 / В.Г. Андреенков, А.Н. Маслова. - М.: ИСИ АН СССР, 1985. Вып. 1. - М.: ИСИ, 1985. – 61 с.
3. Андрущенко В.П. Соціологія: підручник / В. П. Андрущенко; за ред. В.П. Андрущенко. – 3-тє видання перероблене і доповнене. – Київ, Харків : Єдиноріг, 1998. – 622с.
4. Антипина Г.С. Теоретико-методологические проблемы исследования малых социальных групп. –Ленинград: Издательство Ленинградского университета.– Л.: Изд-во ЛГУ, 1982.–112 с.
5. Аренс Х. Многомерный дисперсионный анализ / Х. Аренс, Ю. Лейтер. – М.: Финансы и статистика, 1985.– 230 с.
6. Батороев К.Б. Аналогии и модели в познании / К.Б. Батороев. – М.- Новосибирск: Наука, 1981. – 320 с.
7. Батыгин Г.С. Обоснование научного вывода в прикладной социологии / Г.С. Батыгин.– М.: Наука, 1986. – 270 с.
8. Бахарев В.В. Методология и технология социологических исследований: Учеб. пособие. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2007.– 212 с.
9. Белановский С.А. Метод фокус-групп. – М.: Магистр, 1996.– 272 с.
10. Берков В.Ф. Вопрос как форма мысли.– Минск: БГУ, 1972.– 136 с.
11. Бешелев С. Д. Экспертные оценки / С. Д. Бешелев, Ф.Г. Гурвич. – М.: Наука, 1973.–161с.
12. Білоус В.С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях : навч. посібник / В. С. Білоус. – Київ: КНЕУ, 2002. – 140 с.
13. Богомолова Н.Н. Контент-анализ. Спецпрактикум по социальной психологии / Н.Н. Богомолова, Т.Г. Стефаненко. – М.: Изд-во МГУ, 1992.– 62 с.
14. Болотіна Є.В. Соціологія: навч. посібник для студ. ВНЗ. Реком. МОНУ / Є. В. Болотіна, В. Б. Мішура. – К : ЦНЛ, 2007. – 128 с.
15. Бондаренко А.Г. Социологическое исследование: методика опроса. – Волгоград: Политехник, 2006.– 64 с.
16. Бондаренко К.Л. Зіставна лексикологія (гендерний та соціолінгвістичний аспекти): Навч. посібник для студ. факультетів іноз. мов. Реком. МОНУ / К. Л. Бондаренко, О. С. Бондаренко. – Вінниця : Нова Книга, 2011. – 168 с.
17. Бурейчак Т. Соціологія маскуліності / Т. Бурейчак. – Львів : Магнолія 2006, 2013. – 134 с.
18. Ватолина Ю.В. Метод наблюдения в социологии (на основе опыта Вальтера Беньямина). – Санкт- Петербург : Изд-во СПбГУ, 2006.– 139 с.
19. Волков Ю.Г. Социология: Лекции и задачи: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 2003.– М.: Гардарики, 2003. – 316 с.
20. Волович В. І. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / В. І. Волович ; за ред. В.І. Воловича. – Київ : Український Центр Духовної культури, 1998. – 736 с.

21. Герасимчук А. А. Соціологія : курс лекцій / А. А. Герасимчук, О. М. Шиян. – К: В-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менедж. і бізнесу, 2000. – 88 с.
22. Гласс Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. – М.: Прогресс, 1976.– 495с.
23. Гоблик В.В. Особенности формирования политического сознания личности в условиях многоканального телевизионного вещания : на примере Закарпатской области: диссертация кандидата философских наук : 09.00.09 / АН СССР. Ин-т социологии. - Москва, 1989. – 153 с.
24. Головатий М.Ф. Соціологія політики [Електронний ресурс] : навч. посібник для студ. ВНЗ. Реком. МОНУ / М. Ф. Головатий. – К : МАУП, 2003. – 504 с.
25. Городяненко В.Г. Соціологія : посібник для вузів / В. Г. Городяненко ; за ред. В.Г. Городяненка. – Київ : ВЦ Академія, 1999. – 384 с.
26. Горшков М.К. Национальный проект «Образование»: оценки экспертов и позиция населения / М.К. Горшков, Ф.Э. Шереги. – М.: ЦСП, 2008.– 464 с.
27. Горшков М.К. Общественное мнение: история и современность. – М.: Политиздат, 1988.–383с.
28. Горшков М.К. Прикладная социология. Учебное пособие для вузов/ М.К. Горшков, Ф.Э. Шереги. – М. : ЦСП, 2003.– 312 с.
29. Горшков М. К. Российское общество в условиях трансформации: 1992-2002 гг. Социологический анализ. – М.: РОСПЭН, 2003.– 511 с.
30. Готлиб А.С. Введение в социологическое исследование. Качественный и количественный подходы. Методология. Исследователь: учеб.пособие / А.С. Готлиб. – 2-е изд., перераб. И доп. – М.: Флинта: МПСИ, 2005. – 384 с.
31. Готт В.С. Диалектика развития понятийной формы мышления / В.С. Готт, Ф.М. Землянский. – М.: 1981.–319 с.
32. Грушин Б.А. Массовое сознание. – М.: Политиздат, 1987.– 368 с.
33. Грушин Б.А. Мнения о мире и мир мнений.– М. : Политиздат, 1967.– 400 с.
34. Гурко Е.Н. Эмпирическое и теоретическое в социологическом исследовании. – Минск: Изд-во БГУ, 1984. – 158 с.
35. Гуц А.К. Математические методы в социологии/ А.К. Гуц, Ю.В. Фролова. – М.: URSS_ЛКИ, 2007.– 216 с.
36. Давидюк Г.П. Прикладная социология. – Минск: Высшая школа, 1979.– 224 с.
37. Давыдов А.А. Системная социология. –М.: КомКнига, 2006.– 192 с.
38. Дворецька Г.В. Соціологія : навчальний посібник / Г. В. Дворецька. – 2-е вид., перероб., допов. – Київ : КНЕУ, 2002. – 472 с.
39. Дворецька Г.В. Соціологія : навчальний посібник / Г. В. Дворецька. – Київ : КНЕУ, 1999. – 340 с.
40. Дворецька Г.В. Соціологія праці : навчальний посібник / Г. В. Дворецька. – Київ : КНЕУ, 2001. – 244 с.
41. Девятко И.Ф. Измерение установки: становление социологической парадигмы // Социологические исследования. –1991. – № 6.– С.49-60
42. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования / И.Ф. Девятко. – 4-е изд. – М.: КДУ, 2006.– 296 с.
43. Дмитриев А.В. Общая социология : учеб. пособие / А.В. Дмитриев. – М. : Современ. гуманитар. ун-т, 2001. – 422с.

44. Дмитриева Е.В. Фокус_группы в маркетинге и социологии. – М.: Центр, 1998. – 144с.
45. Добреньков В.И. Методы социологического исследования: Учебник/ В.И. Добреньков, А.И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 768 с.
46. Докторов Б.З. Отцы основатели: история изучения общественного мнения. –М.: ЦСП, 2006. – 487 с.
47. Докторов Б.З. Реклама и опросы общественного мнения в США. История зарождения. Судьбы творцов. – М.: ЦСП, 2008. – 628 с.
48. Дридзе Т.М. Язык и социальная психология. – М.: Высшая школа, 1980.– 223 с.
49. Дуброва Т.А. Статистические методы прогнозирования. – М. : Юнити-Дана, 2003.– 205 с.
50. Дэйвисон М. Многомерное шкалирование: методы наглядного представления данных. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 254 с.
51. Експертні оцінки в соціологічних дослідженнях // Відп. ред. С.Б. Кримський. – К.: Наукова думка, 1990. – 320с.
52. Епархина О.В. Математические методы обработки и анализа социологических данных: учеб. пособие.– Ярославль: Изд-во ЯрГУ им. П.Г. Демидова, 2007.– 129 с.
53. Жабский М.И. Принципы стандартизированного интервью // Социологические исследования. – 1985. – № 3. – С.131-136
54. Жоль К.К. Соціологія : навч. посібник для студентів ВНЗ. Дopusчено МОНУ / К. К. Жоль. – К : Либідь, 2005. – 440 с.
55. Зборовский Г.Е. Прикладная социология/ Г.Е. Зборовский, Е.А. Шуклина. – М. 2004.– 176 с.
56. Ильясов Ф.Н. Еще раз о языке респондента и языке анкеты // Социологические исследования. –1987. –№ 5. – 138 с.
57. Ильясов Ф.Н. Экспериментальное обоснование количества делений шкалы // Социологические исследования. –1984. –№ 4. –С.113-116
58. Интерпретация и анализ данных в социологических исследованиях / Отв. ред. В.Г. Андреенков, Ю.Н. Толстова. – М.: Наука, 1987.– 256 с.
59. Как провести социологическое исследование / Ред. М.К. Горшков, Ф.Э. Шереги. – М.: Политиздат, 1990. – 288 с.
60. Капустина Е.Г. Методы исследования социальных коммуникаций: Сб. учебно-методических материалов. – СПб. : Интерсоцис, 2006.– 158 с.
61. Квале С. Исследовательское интервью. – М.: Смысл, 2003. – 301 с.
62. Ключина Н.А. Причины, вызывающие отказ от ответа // Социологические исследования. – 1990. – № 1.– С.98-105
63. Коимшиди Г.Ф. Выборочный метод в научных исследованиях (методы математической статистики в социологии и криминологии)/ Г.Ф. Коимшиди, И.А Черникова. – М.: ВНИИ МВД, 2008. - 48 с.
64. Комплексный подход к анализу данных в социологии / Отв. ред. В.Г. Андреенков, Ю.Н. Толстова. –М.: ИА СССР, 1989, 185с.
65. Кон И.С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967.– 383 с.
66. Крыштановский А.О. Анализ социологических данных с помощью пакета SPSS Текст: Учеб. пособие для вузов / А.О. Крыштановский; Гос. ун-т - Высшая школа экономики. – 2-е изд. – М.: ГУ-ВШЭ, 2007.– 284 с.

67. Кузьменко Т.М. Соціологія: навч. посібник для студ. ВНЗ. Реком. МОНУ / Т. М. Кузьменко. – К : ЦУЛ, 2010. – 320 с.
68. Куприян А.П. Методологические проблемы социального эксперимента. – М.: Изд-во МГУ, 1971.– 157 с.
69. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. – М.: Прогресс, 1980. – 392 с.
70. Лапин Н.И. Эмпирическая социология в Западной Европе. Учебное пособие. – М.: ГУ-ВШЭ, 2004.– 383 с.
71. Лукашевич М.П. Соціологія туризму : курс лекцій / М. П. Лукашевич, Ф. Ф. Шандор. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2008. – 340 с.
72. Лукашевич М.П. Соціологія праці : підручник для студ. ВНЗ. Затверд. МОНУ / М. П. Лукашевич. – К : Либідь, 2004. – 440 с.
73. Лукашевич М.П. Соціологія ринку : підручник / М. П. Лукашевич, Ф. Ф. Шандор. – К. : Знання, 2017. – 230 с.
74. Лукашевич М.П. Соціологія туризму: підручник / М. П. Лукашевич, С. М. Мошак, Ф. Ф. Шандор. – К. : Знання, 2015. – 303 с.
75. Лукашевич М.П. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: навч. посіб. / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 464с.
76. Лукашевич М.П. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : навч. посіб. / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К. : МАУП, 1999. – 344 с.
77. Лукина М. Технология интервью: Учеб. пособие для вузов / М. Лукина. –2-е изд., Доп. – М.: АспектПресс, 2008.– 192 с.
78. Лютынский Я. Вопрос как инструмент социологического исследования // Социологические исследования. – 1990. – № 1. – С.89-98
79. Малахова Ж.Д. Викладання соціології: досвід інноваційних прийомів : навч. посібник для студ. ВНЗ. реком. МОНУ / Ж. Д. Малахова, В. М. Огаренко. – К : ЦУЛ, 2008. – 280 с.
80. Марчук П.П. Соціологія : навч. посіб. / П. П. Марчук; за ред. П.П. Марчука. – Тернопіль : Астон, 1998. – 300 с.
81. Массовая информация в условиях в советском промышленном городе / Под. ред. Б.А. Грушина, Л.А. О니кова. – М.: Политиздат, 1980.– 446 с.
82. Математические методы анализа и интерпретации социологических данных / Отв. ред. В.Г. Андреенков, Ю.Н. Толстова. – М.: Наука, 1989.– 175 с.
83. Мельникова О.Т. Фокус-группы: методы, методология, модерирование. – М.: АспектПресс, 2007. – 321 с.
84. Мертон Р. Фокусированное интервью / Ред. С.А. Белановский. – М.: Институт молодежи, 1991. – 87 с.
85. Мертон Р. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль. Тексты / Под. ред. В.И. Добренькова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С . 379 – 448
86. Миркин Б.Г. Анализ качественных признаков и структур. – М.: Статистика, 1980.– 319 с.
87. Морено Я.Л. Социометрия: экспериментальный метод и наука об обществе.– М.: Акад. проект, 2001.– 383 с.
88. Нестуля О.О. Соціологія: практикум. Модульний варіант: навч. посібн. для студ. ВНЗ, Реком. МОНУ / О. О. Нестуля, С. І. Нестуля, С. Ж. Верезомська. – К : ЦУЛ, 2009. – 272 с.

89. Новикова С.С. Социологические и психологические методы исследования в социальной работе/ С.С. Новикова, А.В. Соловьев.– М. : Гаудеамус, 2005. – 493 с.
90. Общая социология. Хрестоматия / Сост. А.Г. Здравомыслов, Н.И. Лапин.– М.: Высшая школа, 2006. – 783 с.
91. Осипов Г.В. Методы измерения в социологии/ Г.В. Осипов, Э.П. Андреев. – М.: Наука, 1977. – 169 с.
92. Осипов Г.В. Социология и социальное мифотворчество.– М. : Наука, 2002. –656 с.
93. Основи екології та соціології : навч. посіб під ред. Бедрія. – Львів : Афіша, 1999. – 210 с.
94. Павліченко П. Соціологія : навч. посіб. / П. Павліченко. – Київ : Лібра, 2000. – 256 с.
95. Паніотто В.І. Структура міжособистісних відносин: Методика і математичні методи дослідження. – Київ: Наук. думка, 1975. – 126 с.
96. Пасхавер И.С. Закон больших чисел и статистические закономерности. – М.: Статистика, 1974. – 154 с.
97. Педагогічна соціологія: навчальний посібник. Допущено МОУ. – Тернопіль, 1998. – 144 с.
98. Петренко Е.С. Социально-демографические показатели в социологических исследованиях/ Е.С. Петренко, Т.М. Ярошенко. – М. : Статистика, 1979.– 166 с.
99. Піча В.М. Соціологія : навч. посіб. / В. М. Піча. – Київ : Каравела, 2000. – 248 с.
- 100.Піча В.Н. Хто є хто в західній та відчизняній соціології : навч. соціолог. словник для студентів / В. Н. Піча ; за ред. В.М. Пічі. – Львів : Світ, 1999. – 160 с.
- 101.Погосян Г.А. Метод интервью и достоверность социологической информации. - Ереван: Изд-во Арм. АН СССР, 1985. – 142 с.
- 102.Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс : підручник для вузів / І. М. Попова. – Київ : Тандем, 1998. – 272 с.
- 103.Практикум з соціології : навч. посібник / за ред. В.М. Пічі. – Львів : Новий Світ-2000, 2004. – 368 с.
- 104.Примуш М.В. Загальна соціологія : навчальний посібник для студ. ВНЗ. Реком. МОНУ / М. В. Примуш. – К : "Професіонал", 2004. – 592 с.
- 105.Пузанова Ж.В. Практикум по курсу «Методология и методика социологических исследований»/ Ж.В. Пузанова, И.В. Троцук, М.И. Витковская. – М.: Высшее Образование и Наука, 2007.– 272 с.
- 106.Ратушна Г. Соціологія : матеріали курсу лекцій / Г. Ратушна. – 2-ге доповнене і перероблене. – Тернопіль : Астон, 1999. – 148 с.
- 107.Саганенко Г.И. Надежность результатов социологического исследования. – Л.: Наука, 1983.– 189 с.
- 108.Саганенко Г.И. Социологическая информация. – Л.: Наука, 1979. – 142 с.
- 109.Седов А.В. Методы сбора, обработки и анализа социологической информации: Лекции по курсу «Методика социологических исследований»/ А.В. Седов, Т.Н. Кротова, В.Д. Шмаков – Л., 1984. – 80 с.
- 110.Семенова В. Биографический метод в социологии: история, методология и практика/ В. Семенова, Е. Мещеркина. – М.: ИС РАН, 1994.– 147 с.
- 111.Соколова Е.Т. Проективные методы исследования личности. – М. : Изд-во МГУ, 1980.– 176 с.

- 112.Соціологія : матеріали до лекційного курсу / за ред. В.М. Пічі. – К. : Заповіт, 1996. – 344 с.
- 113.Соціологія : навч. пос для ВНЗ. Реком. МОНУ / за ред. В.М. Пічі. – 2-ге, виправ. І допов. – Львів : Новий світ - 2000, 2002. – 312 с.
- 114.Соціологія : навчальний посібник / за ред. С.О. Макеєва. – 2-ге вид., випр. і допов. – К : "Знання", 2003. – 455 с.
- 115.Соціологія : підручник / за ред. В.Г. Городяненка. – 2-е вид., перероб. і доп. – Київ : Академія, 2002. – 560 с.
- 116.Соціологія : підручник. Реком. МОНУ / за ред. Н.П. Осипової. – К : "Юрінком Інтер", 2003. – 336 с.
- 117.Соціологія : посібник для студ. ВНЗ / за ред. В.Г. Городяненка. – К : Академія, 1999. – 384 с.
- 118.Соціологія і психологія : Навчальний посібник / за ред. Пачковського Ю.Ф. – К : Каравела, 2009. – 720с.
- 119.Соціологія культури : навч. пос. для студ. ВНЗ. Рекомендовано МОНУ / за ред. О.М. Семашка, В.М. Пічі. – Львів : Новий Світ-2000, 2002. – 334 с.
- 120.Соціологія. Терміни. Поняття. Персоналії : навчальний словник для студентів / за ред. В.М. Пічі. – Київ, Львів : Каравела, Новий світ, 2002. – 480 с.
- 121.Соціологія/ 5-те видання, перероблене і доповнене. – Харків : Фактор, 2006. – 768 с.
- 122.Соціологія: підручник для студ. ВНЗ. Затв. МОНУ / В. І. Волович, М. І. Горлач, І. М. Жиленкова, В. Г. Кремень. – 6-те вид., перероб. та доп. – К : ЦУЛ, 2009. – 808 с.
- 123.Сравнительный анализ и методика социологических исследований / Отв. ред. В.Г. Андреенков, О.М. Маслова. – М.: ИС АН СССР, 1989.– 180 с.
- 124.Татарова Г.Г. Типологический анализ в социологии. – М. : Наука, 1993.– 103с.
- 125.Теория и методы в социальных науках: Учебник / Под ред. С.У. Ларсена. – М.: РОССПЭН, 2004.Москва : МГИМО- РОССПЭН, 2004. – 288 с.
- 126.Территориальная выборка в социологических исследованиях / И.Б. Мучник, Е.С. Петренко, Е.Э. Сеницын, Т.М. Ярошенко. – М.: Наука, 1980.– 217 с.
- 127.Типология и классификация в социологических исследованиях / Отв. ред. В.Г. Андреенков, Ю.Н. Толстова. – Москва: Наука, 1982.– 295 с.
- 128.Токар П. Нові реалії сучасних кордонів: соціолого-політологічний аналіз: монографія / П. Токар. – Ужгород : Ужгородська міська друкарня, 2008. – 320 с.
- 129.Толстова Ю.Н. Измерение в социологии: учеб. пособие / Ю.Н. Толстова. –Москва: КДУ, 2007.– 288 с.
- 130.Толстова Ю.Н. Основы многомерного шкалирования: учеб. пособие. – М.: КДУ, 2006.– 160 с.
- 131.Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. – М.: Наука, 1994.– 383 с.
- 132.Троцук І.В. Теорія і практика нарративного аналізу в соціології: Монографія. – М.: Изд-во РУДН, 2006.– 207 с.
- 133.Федоров И.В. Причины пропуска ответов при анкетном опросе // Социологические исследования. – 1982. – № 2.– С.185-189
- 134.Федотова Л.Н. Анализ содержания – социологический метод изучения средств массовой коммуникации.– М. Москва: Научный мир, 2001. – 202 с.
- 135.Феерабенд П. Против метода. Очерки анархистской теории познания. – М.: Хранитель, 2007. — 413 с.

- 136.Феннето Е. Интервью и опросник: формы, процедуры, результаты. –СПб. : Питер, 2004. – 160 с.
- 137.Формальная логика / Отв. ред. И Я. Чупахин, И.Н. Бродский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977.– 357 с.
- 138.Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз) : навчальний посібник. Рекомендовано МОНУ / В. Т. Циба. – Київ : МАУП, 2000. – 152 с.
- 139.Черниш Н. Соціологія : курс лекцій / Н. Черниш. – Львів : Кальварія, 2003. – 544с.
- 140.Черниш Н. Соціологія : курс лекцій у 6 випусках. Випуск 1. Програма. Тема 1: Соціологія як наука. Тема 2: Виникнення / Н. Черниш. – Львів : Кальварія, 1996. – 58 с.
- 141.Черниш Н. Соціологія : курс лекцій у 6 випусках. Випуск 2. Тема 3: Класична соціологія. Тема 4: Соціологія др. пол. ХХ ст. Майбутнє соціології. Тема 5: Основні етапи розвитку вітчизняної соціології: / Н. Черниш. – Львів : Кальварія, 1996. – 70 с.
- 142.Черниш Н. Соціологія : курс лекцій у 6 випусках. Випуск 3. Тема 6: Суспільство. Тема 7: Соціологія особистості / Н. Черниш. – Львів : Кальварія, 1996. – 59 с.
- 143.Черниш Н. Соціологія : курс лекцій у 6 випусках. Випуск 4. Тема 8: Соціологія сім'ї. Тема 9: Соціологія молоді. Тема 10: Етносоціологія і соціологія нації / Н. Черниш. – Львів : Кальварія, 1996. – 76 с.
- 144.Черниш Н. Соціологія : курс лекцій у 6 випусках. Випуск 5. Тема 11: Соціологія культури. Тема 12: Соціологія політики. Тема 13: Соціологія праці і управління / Н. Черниш. – Львів : Кальварія, 1996. – 76 с.
- 145.Черниш Н. Соціологія : курс лекцій у 6 випусках. Випуск 6. Тема 14: розробка програми конкретно-соціологічного дослідження. Тема 15: Мет. частина. Словник / Н. Черниш. – Львів : Кальварія, 1996. – 74 с.
- 146.Черниш Н.Й. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання. Затв. МОНУ / Н. Й. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К : Знання, 2009. – 468с.
- 147.Чурилов М.М. Проектування вибіркового соціологічного дослідження. – Київ: Наукова думка, 1986.– 183 с.
- 148.Шаповал М. Загальна соціологія / М. Шаповал. – 3-є видав. – Київ : Український Центр Духовної культури, 1996. – 368 с.
- 149.Шереги Ф.Э. Наркотизация в молодежной среде: структура, тенденции, профилактика/ Ф.Э. Шереги, А.Л. Арефьев. – М. : ЦСП, 2003.– 600 с.
- 150.Шереги Ф.Э. Гносеологический кризис в социологии: от теологии к мифотворчеству // Вестник РАН. – 1994.– Т. 64, № 7.– С. 611- 615
- 151.Шереги Ф.Э. Дети с особыми потребностями. Социологический анализ. – М.: ЦСП, 2003.– 140 с.
- 152.Шереги Ф.Э. Историческое сознание россиян // Вестник РАН. –1999.– Т. 69, №4. – С.714-721
- 153.Шереги Ф.Э. Наука в России: социологический анализ / Ф.Э. Шереги, М.Н. Стриханов. – М.: ЦСП, 2006.– 456 с.
- 154.Шереги Ф.Э. Социология девиации: прикладные исследования. – М.: ЦСП, 2004.– 344с.
- 155.Шереги Ф.Э. Социология образования: прикладные исследования. – М.: Academia, 2001.– 464 с.

- 156.Шереги Ф.Э. Социология политики: прикладные исследования. – М. : ЦСП, 2003.– 664 с.
- 157.Шереги Ф.Э. Социология права: прикладные исследования. – СПб. : Алетейя, 2002.– 448 с.
- 158.Шереги Ф.Э. Социология предпринимательства: прикладные исследования. – М. : ЦСП, 2002. – 536 с.
- 159.Шереги Ф.Э. Эффективность финансового законодательства. Итоги экспертной оценки/ Ф.Э. Шереги, В.М. Новиков. – М. : Academia, 2000.– 71 с.
- 160.Шуман Р. Открытый и закрытый вопрос/ Р. Шуман, С. Прессер // Социологические исследования.– 1982.– № 3.– С. 164-172.
- 161.Шютц А. Смысловая структура повседневного мира. – М.: Фонд «Общественное мнение», 2003.– 336 с.
- 162.Щербан Т.Д. Дистанційна освіта в умовах екстремальної ситуації (на прикладі самоізоляції: березень-травень 2020 року): монографія / Т. Д. Щербан, В. В. Гоблик. – Мукачево : РВВ МДУ, 2020. – 160 с.
- 163.Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций: курс лекций. – СПб. : Интерсоцис, 2006.–112 с.
- 164.Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. Институт социологии РАН. – М.: Добросвет, 1999. –596 с.
- 165.Яковенко Ю.І., Паніотто В.І. Поштовий опитування в соціологічному дослідженні: монографія / Ю.І. Яковенко, В.І. Паніотто. – Київ, 1988.– Киев: Наукова думка, 1988. – 140 с.
- 166.Distance (online) education in the conditions of extreme situation (on the example of self-isolation - March-May 2020): scientific publication / T.D. Scherban, V.V. Hoblyk.– Mukachevo: ED MSU, 2020 - 160 p.

Зразки концептуальних програм і методичний інструментарій збору первинної соціологічної інформації з проблематики дистанційної освіти в екстремальних умовах

Дослідження характеру участі в освітньому процесі студентів і викладачів університетів в умовах дистанційної освіти обумовлено дестабілізацією в умовах екстремальної ситуації, яка інтегрує, тобто соціалізує значення системи професійної освіти. Ситуація, викликана пандемією коронавірусу, є експериментальною для визначення рівня підготовленості університету як технічно, так і за освітніми технологіями для реалізації дистанційного навчання в умовах самоізоляції і студентів, і викладачів. Крім порушення інтегруючої функції, ймовірна деструкція диференційованої функції професійної освіти за рахунок порушення традиційної та усталеної взаємодії з практикою технології професійного навчання. Концептуальна програма і методичний інструментарій збору первинної соціологічної інформації з проблематики дистанційної освіти в екстремальних умовах будується для оцінки ефективності дистанційного навчання в екстремальних умовах.

Дослідження участі викладачів в дистанційній освіті зумовлено непередбаченою необхідністю змінити очну практику освіти і надмірно малим інтервалом, відведеним для адаптації до умов екстремальної ситуації. Виникло багато проблем, які потрібно вирішувати за короткий час: ступінь технічної підготовленості викладачів до участі в дистанційному навчанні, підготовленість навчальної літератури для використання в електронному вигляді, уніфікованість електронної платформи для безперебійної зв'язку техніки, наявної у викладачів, з технікою, що є у студентів; вплив побоювань або фобій на якість протікання освітнього процесу. Слід дати відповідь на питання: як ці фактори впливають на якість дистанційного навчання?

Актуальність досліджуваної проблеми.

Ідея оптимізації професійної освіти шляхом запровадження дистанційного навчання студентів давно обговорюється і в наукових, і в підприємницьких колах. Зацікавленість підприємницьких кіл - переважно економічна, тому ні до змістовної, ні до політичної сторони такої інновації, як дистанційна освіта, у них немає великого інтересу, як і до потенційних витрат якості освіти, які вірогідні.

Поряд з основною функцією організацій професійної освіти - підготовка кваліфікованих фахівців - система освіти також виконує «вторинну», але з позиції соціальної рівноваги не менш важливу роль, яка полягає в стримуванні тиску молодого покоління на соціально-професійну структуру суспільства. Ця функція у освіти була завжди, про що наочно свідчить досвід освітньої політики держави в попередні десятиліття. Так, з післявоєнного періоду (1945 рік і далі) спостерігається варіація тривалості освітнього циклу: початкова освіта - 7 → 8 років; середня освіта 10 → 11 років; вуз -3-хрічка з підготовки педагогів; 5 років → навчання для підготовки фахівців. У 2000-х роках для 15-20% студентів, що прагнуть до отримання диплома високої кваліфікації в магістратурі → 6 років, і далі, частина молоді → в очній аспірантурі (3 роки) → всього 9 років. Через стримування тиску молоді на соціально-професійну структуру в умовах стагнації підприємств в 1990-х роках, число вузів в цілому по країні було збільшено в значній мірі, а умови прийому студентів були вельми ліберальними.

Соціальна функція системи професійної освіти щодо стабілізації суспільства надмірно важлива і у вирішальній мірі визначає спрямованість освітньої політики, в тому числі гальмує введення дистанційної освіти в економічно розвинених країнах (США, Канада,

країни Євросоюзу), які є незаперечними лідерами в розвитку електронної техніки і цифрової технології.

З іншого боку, пріоритетність соціально-економічних проблем в освітній (як і у всякій іншій) політиці породжує певні витрати в професійній підготовці фахівців. Ці витрати виявляються, перш за все, в дисбалансі попиту та пропозиції (виробничі організації і установи ↔ організації професійної освіти) на ринку інтелектуальної праці. Є припущення, що квоти прийому студентів за профілями не відповідають запитам підприємств за номенклатурою необхідних фахівців з урахуванням ротації кадрів на підприємствах. Далі, відома проблема перевиробництва студентів (і аспірантів) гуманітарного профілю (соціологи, економісти, юристи ...). Є «баласт» і за іншими спеціальностями: з минулих досліджень відомо, що не менше третини випускників вузів після влаштування на роботу змушені проходити перекваліфікацію або змінювати спеціальність, щоб відповідати запитам підприємств, установ. До 70% випускників вузів працевлаштовуються за допомогою родичів, знайомих, або самі за оголошеннями в ЗМІ, а допомогу в працевлаштуванні з боку вузівських служб отримують не більше 15-20% випускників університетів.

Має місце і проблема недосконалої професійної орієнтації в школі, в результаті чого в вузах знаходяться 20-30% студентів, які складають «професійний баласт», оскільки розчаровані в обраній спеціальності вже на початкових курсах вузу, або після випуску не працевлаштовуються за фахом.

Наведені факти свідчать про те, що перехід на загальну дистанційну освіту, яка є економічно раціональною для організацій професійної освіти, в найближчі 15-20 років не реалізовується через протиріччя практики дистанційної освіти в соціально-економічній політиці держави, і це не специфіка нашої країни, а є об'єктивною закономірністю в усіх економічно розвинених або країнах світу, що розвиваються.

Проте, бувають екстремальні ситуації - наприклад, пандемія коронавірусу - коли організації професійної освіти (і загальної теж) змушені, крім своєї волі, перейти на дистанційну форму освіти. В цьому випадку системі освіти доводиться рахуватися з трьома серйозними проблемами загального характеру:

1. Найбільш серйозна проблема, - відсутність інтерактивних підручників, адаптованих до дистанційної форми навчання. Просто розміщення на сайті оригінал-макету підручника в формі PDF нічим не відрізняється від підручника, виданого на паперовому носії та читання, що в першому, що в другому випадку - ідентичне. Інтерактивний підручник складається з 3-х частин і, відповідно, 3-х етапів освітнього процесу: 1) власне текст підручника; 2) задачник для перевірки закріплення засвоєних теоретичних знань (це відноситься і до гуманітарних предметів, зразки таких задачників є); 3) практикум, що виконує роль «тренажера» освоєності студентом практичних навичок, що можна зробити і за допомогою комп'ютерної моделі, на зразок того, як тренуються початківці пілоти або водії автомобіля. Підготовка таких підручників вимагає не менше 3-4-х років і є результатом творчої взаємодії фахівців кількох профілів: фахівця з предмету, логіка (або математика), програміста комп'ютера, аудіо або відео сценариста (наприклад, в практикумі з соціології потрібно відеосюжет із процедури інтерв'ювання, або проведення фокус груп; із психології - проведення ситуативних ігор).

Але це не все, є і четвертий, не менш важливий етап, який в більшості випадків дистанційно не реалізуємо - це власне практика, випробування студентом своїх інтелектуальних і соматичних здібностей, реалізація практичного засвоєння теоретичних знань: навряд чи студент-медик проведе успішно хворому операцію, маючи тільки

теоретичні знання з підручника, а може при першому відвідуванні «анатомічки» знепритомніє (не поставляти ж кожному студенту додому з «міні-анатомічку»); та й пілотувати літак у початківця пілота, навіть при блискучих теоретичних знаннях, не вийде, якщо він не відлітає певну кількість годин з інструктором.

2. *Друга проблема* - недостатня технічна підготовленість і організація професійної освіти, як студентів, так і частини викладачів. Це і просто збої роботи через різноплановість техніки, якою володіють студенти та викладачі, і недостатня уніфікованість платформ; часом - недостатня комп'ютерна грамотність або психологічна фобія, як гальмо роботи з комп'ютером; недостатня укомплектованість депозитаріїв навчальною і науковою літературою, часто через запізнювання перенесення цієї літератури бібліотеками на електронні носії.

3. *Третя проблема* специфічна, що відноситься власне до дистанційного освітнього процесу в екстремальних ситуаціях, на зразок коронавірусної пандемії - це синдром небезпеки, перманентно відчувається свідомо чи підсвідомо як студентами, так і викладачами. Фокусуючи увагу на прагматичній задачі не можна забувати про роль екстремальних ситуацій, в тому числі епідемій, в генеруванні масового стресу, про що свідчить світова історія: «З численних і різноманітних лих, які навалюються на рід людський, чотири лиха, ймовірно, трапляються найчастіше і є найбільш руйнівними і страшними і разом з тим найбільш повчальними і значними, а саме: війна і революція, голод і епідемія»¹. І далі: «Епідемія впливає на емоційне життя і всіх тих, хто знаходиться в контакті з хворим»². Це проявляється у вигляді тривоги, страху за хворого, якщо хтось із рідних в сім'ї захворів, занепокоєння за власну безпеку, депресія, яка може змінюватися емоційним хвилюванням, млявістю, байдужим ставленням до життя. Навряд чи така атмосфера стимулює і студентів, і викладачів до максимальної концентрації уваги до занять, що мимоволі завдає шкоди якості освітнього процесу, посилюючи дискомфорт для його учасників.

Зі сказаного випливає, що дистанційна освіта в екстремальних умовах, навіть будучи не вимушеним заходом, не тотожна дистанційній освіті в звичайних умовах, аналогічних самопочуттю учасників освітнього процесу в очній формі навчання. Тому, дуже актуально вивчення особливостей і недоліків організації дистанційної освіти в умовах епідемії, причому в аспекті і підготовки навчального процесу, і його технічної оснащеності, і психологічного стану учасників цього процесу.

Пандемія, яка виникла в січні - березні 2020 року відрізняється від попередніх вірусних епідемій тим, що поряд із масштабними медичними заходами, також прийняті незрівнянно більшого масштабу заходи політико-адміністративно-соціального характеру. Ці заходи відрізняються від аналогічних заходів, що приймалися в надзвичайних ситуаціях військового часу або в умовах природних катаклізмів (землетрус, виверження вулканів, масштабні пожежі, повені) тим, що вимушено вводиться заборона на контактні групові комунікації, здійснюється нуклеарна ізоляція сімей та індивідів у відносно замкнутому просторі.

Після завершення пандемії головне питання з боку громадськості буде адресовано медичній науці з приводу межі дієвості парадигми, на яку ця наука сьогодні спирається. Але ймовірна дискусія - гносеологічна і суб'єктом в ній виступить, перш за все, відносно вузький

---

¹ Питирим Сорокін. Людина та суспільство в умовах лиха. МДУ, Санкт-Петербург, 2012, с. 17.

² Там же, с. 23-24.

прошарок академічної та університетської наукової громадськості. Крім того, сам факт розгортання наукової дискусії не гарантує однозначних термінів досягнення позитивних результатів в медицині.

Концептуальна програма дослідження характеру поведінки студентів університету в умовах самоізоляції

Проблему карантинної ізоляції у випадку студентів вузів необхідно розглядати в двох аспектах:

- особливості прояву загально-соціальних установок, психологічного самопочуття і поведінки студентів як фізично і емоційно високоактивної частини населення;
- вплив контактної ізоляції студентів на результативність дистанційного освітнього процесу.

У загально-соціальному аспекті питання, на які потрібно шукати відповіді, наступні:

- якщо вірогідні повторення подібних випадків, яка буде реакція студентів вузів на рецидив, виходячи з їх особистого досвіду у нинішньої пандемії?
- чого позитивного вдалося досягти адміністративними заходами в аспекті збереження здоров'я студентів;
- в якій формі, і в яких масштабах студенти вузів включилися в мобілізаційні дії громадських, в тому числі волонтерських організацій; як сприйняло населення ці ініціативи студентів; що в практиці громадській діяльності студентів виявилось позитивним, гідним уніфікації для подальшого використання в аналогічних ситуаціях, а що виявилось не зовсім продуманим або нерезультативним?
- в якій мірі студенти вузів дотримувалися вимог карантину, як вони перенесли тривалу ізоляцію в замкнутому просторі і чи супроводжувалося це стресом певною мірою; які побоювання, страхи, фобії вкоренилися в їх підсвідомості?
- яка широта поширення ймовірного неврозу серед студентів, яку роль це може відіграти у формуванні установок, стимулюванні поведінки молоді в посткарантинний період, а також в разі повторення аналогічної (або іншої) пандемії?
- яке джерело інформації є для студентів найбільш авторитетним в умовах «домашньої ізоляції»?
- як співвідноситься вплив ЗМІ та міжособистісної комунікації через Інтернет на формування масової свідомості студентів, хто є в таких випадках лідером формування їх громадської думки;
- яка для студентів позитивна «вага» думок, порад медиків, науковців, представників вищих органів влади, адресованих населенню через ЗМІ?
- в умовах загального карантину, який інформаційний контент був найбільш затребуваним студентами, інформація якого характеру сприймалася позитивно, а якого негативно?
- в якій мірі тривала ізоляція студентів (і якої тривалості) сприяє формуванню стресу, які форми рефлексії стресу студентів в міжособистісній комунікації або індивідуальній самоізоляції в замкнутому просторі?
- і найголовніше: чи наступає, через який період після закінчення загальної самоізоляції, з якою інтенсивністю, в яких масштабах, в якій формі і на чю адресу, «зняття стресу», його рефлексія з підсвідомості у поза.

В аспекті впливу контактної ізоляції студентів на результативність дистанційного освітнього процесу інтерес представляють наступні питання:

- які масштаби тієї частини студентів, яка не може ефективно включитися в навчальний процес у відсутності колективно генерованого студентами «енергетичного поля», або відсутності безпосередніх контактів з викладачами;

- в умовах замкнутого простору, які чинники, і якою мірою генерують психологічну напругу студентів, в якій формі вони намагаються (і наскільки це вдається) нівелювати цю напругу;

- в якій мірі студенти різної спеціалізації вважають ефективним тривале дистанційне навчання в аспекті освоєння загальнотеоретичних знань з профільних і непрофільних предметів, а також знань, необхідних для освоєння спеціальності, професії;

- в умовах тривалої дистанційної освіти, за якими предметами ускладнюється доступ до спеціальної літератури;

- в якій мірі відображається дефіцит консультаційних контактів з викладачами, а також з однокурсниками на рівень освоєння знань за фахом;

- як позначається на рівні засвоєння знань за фахом відсутність можливості брати участь у практичних і лабораторних заняттях;

- в якій мірі у студентів в умовах дистанційної освіти формується думка про недосконалість одержуваних знань за фахом.

Пошук відповідей на питання загально-соціального характеру важливе для сприяння підтримки органам державного управління балансу суспільних відносин. Для знаходження відповідей дана пандемія є унікальною експериментальною ситуацією, перш за все тому, що:

- здійснені карантинні заходи є масштабними, відносно тривалості і зачіпають всіх студентів, тому психоаналітичні, психологічні, загально-соціальні явища можуть бути виміряні, починаючи безпосередньо з моменту зняття карантину;

- посткарантинний період тільки передбачається, що дозволить спостерігати поведінку студентів в період рефлексії стресу, виміряти швидкість і циклічність загасання або стійкості стресу в його складових: побоювання → страх → фобія;

- включеність студентів вузів в нестандартну соціальну практику мобілізації і самодисципліни дасть можливість вивчити стан їх масової свідомості та поведінки в екстремальних умовах нетипового характеру, виробити рекомендації на адресу органів управління для оптимізації превентивних і лонгitudних заходів в разі рецидиву подібної епідемії.

Пошук відповідей на питання впливу контактної ізоляції студентів університету на результативність дистанційного освітнього процесу становить інтерес для вироблення рекомендацій щодо оптимізації такого процесу у випадку повторення аналогічних екстремальних ситуацій.

Предмет моніторингу

Предметом моніторингу є узагальнення досвіду дистанційної освіти студентів університету в умовах самоізоляції.

Об'єкт моніторингу.

Студенти усіх факультетів університету, які навчаються на денному відділенні бакалаврату - 1-4 курси, на заочному - 1-5 курси, магістратури - 1-1,5 рік навчання.

Вибірка об'єкта дослідження

Модель вибірки будується за квотним принципом, обсяг вибіркової сукупності - не менше 30% від загальної сукупності студентів, що навчаються в університеті і відібраних для персонального інтерв'ю методом дистанційного опитування за такими квотами,

відображеним в структурі, наведеної в таблицях 1-3 (середня похибка вибірки за показниками повинна знаходитися в рамках припустимих ± 5).

Таблиця 1

Склад вибірки дослідження (%)

Курс навчання	Структура в генеральній сукупності, доля у % (x)	Структура вибіркової сукупності, доля у % (y)	Величина похибки ($\Delta = x-y$)
Перший курс			
Другий курс			
Третій курс			
Четвертий курс			
Разом	100,0	100,0	0,0

Таблиця 2

Освітня програма студентів, %

Освітня програма	Структура в генеральній сукупності, доля у % (x)	Структура вибіркової сукупності, доля у % (y)	Величина похибки ($\Delta = x-y$)
Бакалаврат			
Магістратура			
Разом	100,0	100,0	0,0

Таблиця 3

Факультет освіти студентів, %

Факультет	Структура в генеральній сукупності, доля у % (x)	Структура вибіркової сукупності, доля у % (y)	Величина похибки ($\Delta = x-y$)
Економіки, управління та інженерії			
Педагогічний			
Гуманітарний			
Туризму та готельно-ресторанного бізнесу			
Разом	100,0	100,0	0,0

Операціоналізація основних понять і побудова методичного інструментарію

Операціоналізація основних понять полягає в пошуку емпіричних індикаторів відповідно до предмету і об'єкту дослідження. Відповідно до характеру емпіричних індикаторів будуються соціологічні шкали вимірювання, що розгортаються в соціологічній анкеті в питання, які включають варіанти відповіді респондента. Операціоналізація основних понять складається з структурної і функціональної частин. Структурна операціоналізація є загальний схематичний опис основних показників, на підставі яких належить здійснити структурний аналіз об'єкта дослідження. Функціональна операціоналізація спрямована на деталізацію об'єкта на підставі

його характеристик і якостей, виражених у формі емпіричних індикаторів і підлягають статистичному агрегуванню шляхом узагальнення первинної соціологічної інформації.

Структурна операціоналізація об'єкта дослідження відображена на рис. 1. Малюнки 2-8 характеризують функціональну операціоналізацію, тобто деталізацію показників, відображених на малюнку 1.

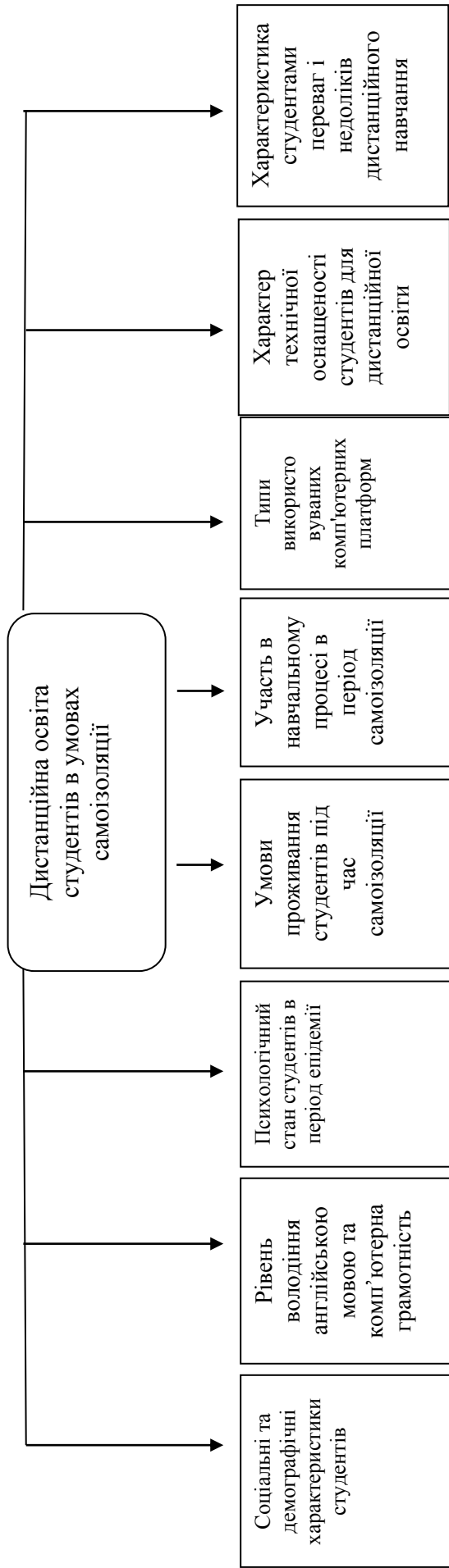

Рисунок 1. Структурна операціоналізація дистанційного навчання студентів в умовах самоізоляції

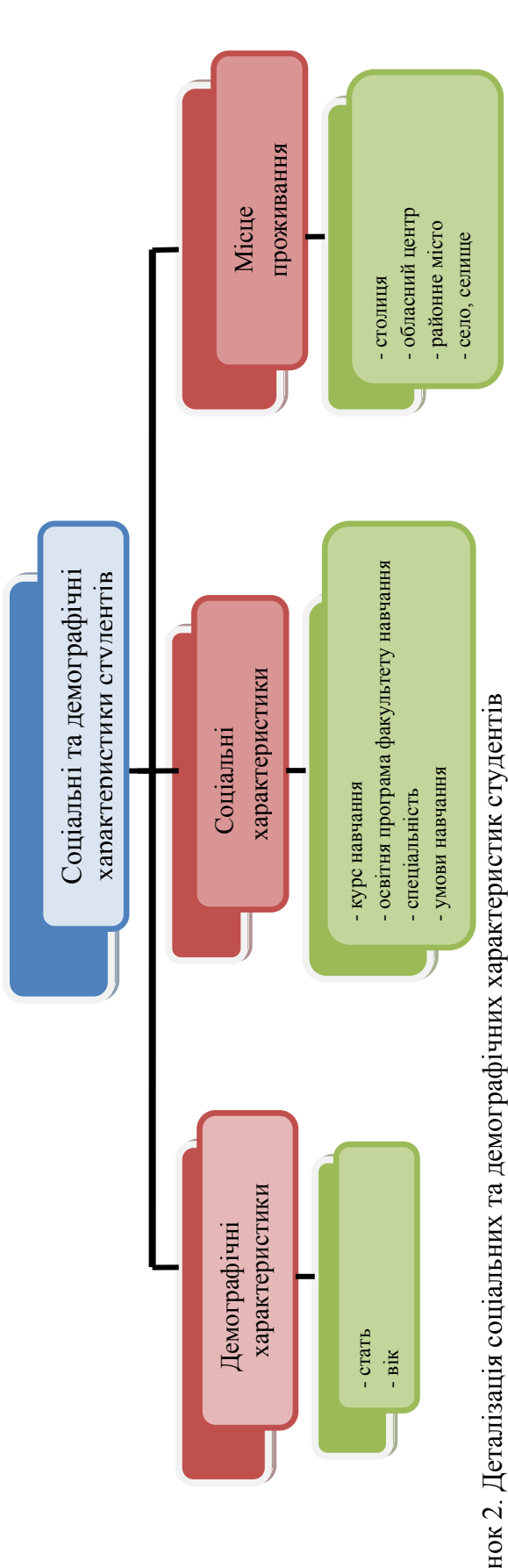

Рисунок 2. Деталізація соціальних та демографічних характеристик студентів

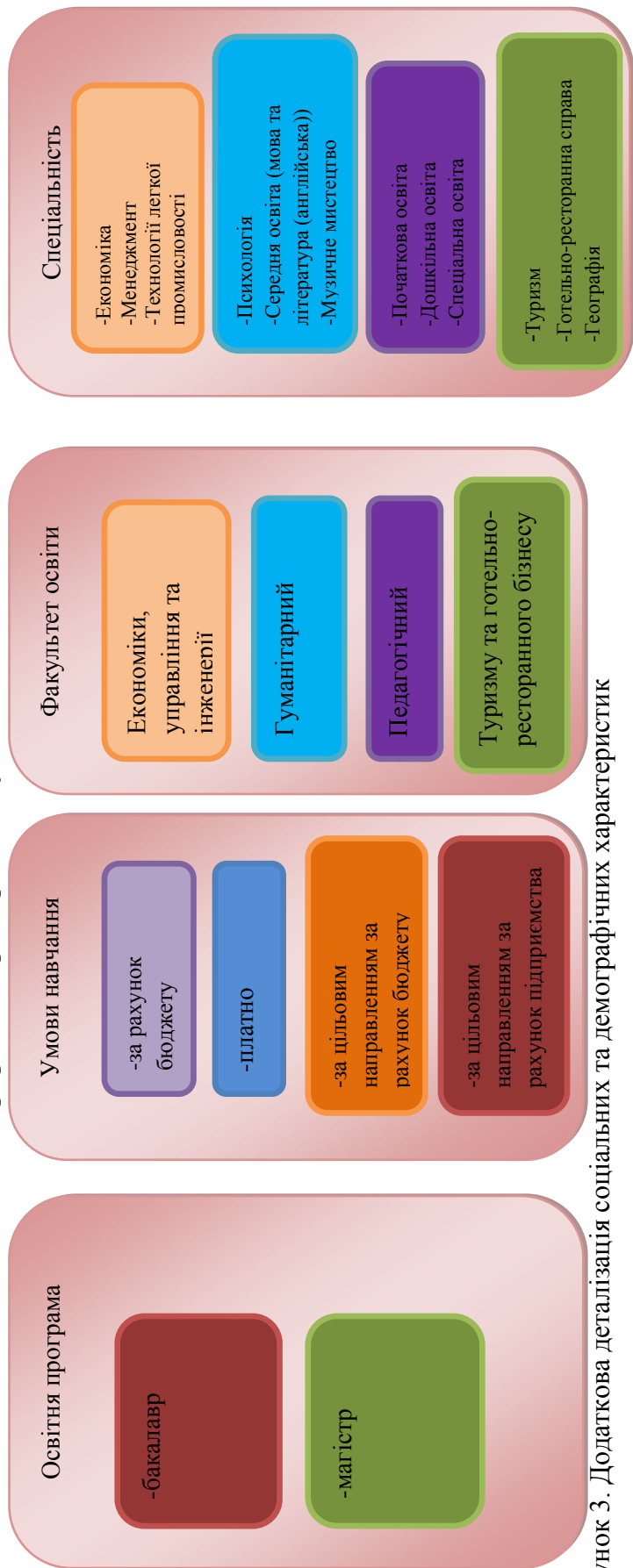

Рисунок 3. Додаткова деталізація соціальних та демографічних характеристик

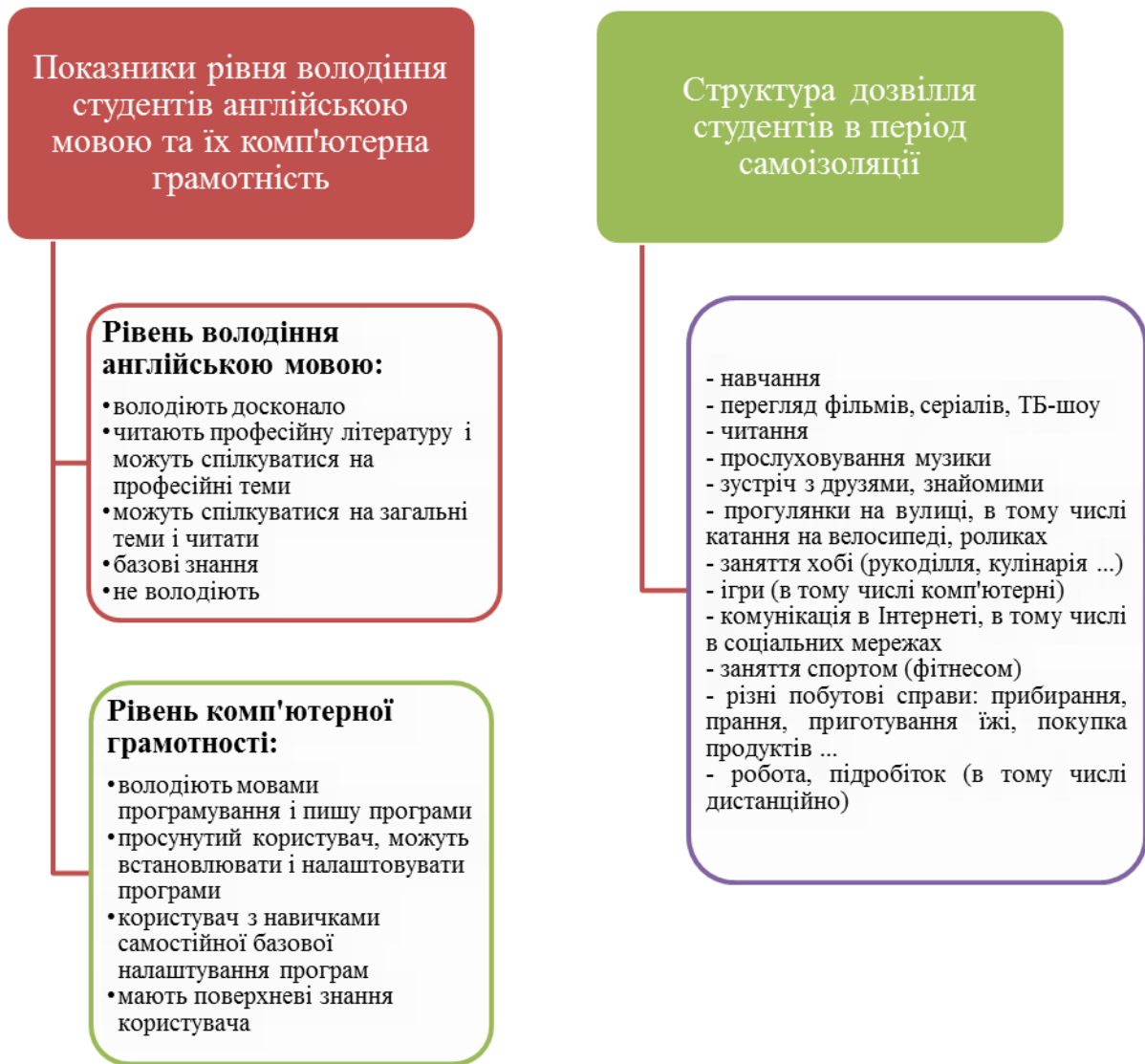

Рисунок 4. Деталізація показників рівня володіння студентів англійською мовою та їх комп'ютерна грамотність

Рисунок 5. Деталізація показників рівня задоволеності студентів умовами навчання при очному та дистанційному навчанні

Рисунок 6. Деталізація показників психологічного стану студентів в період епідемії

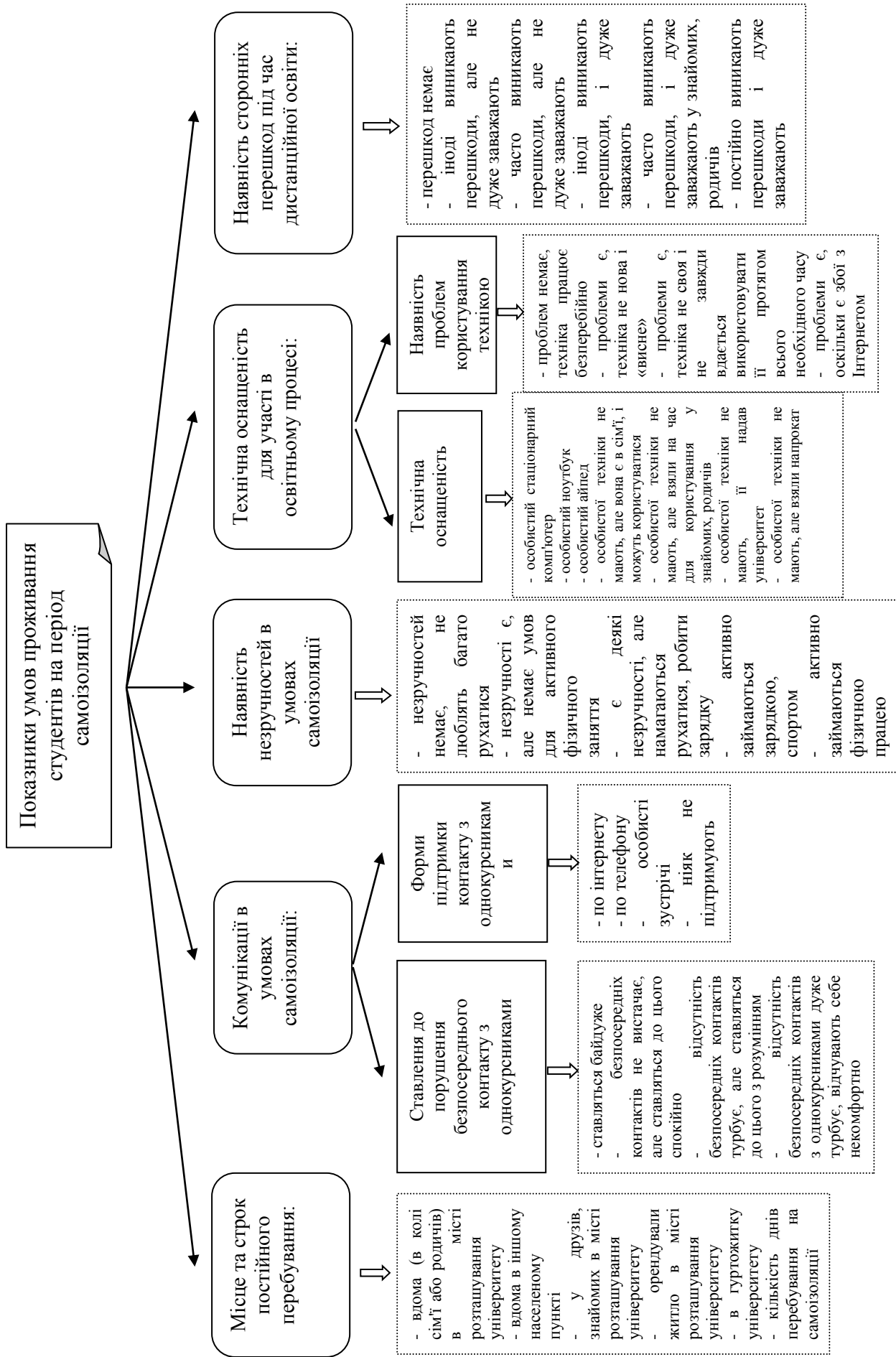

Рисунок 7. Деталізація показників психологічного стану студентів в період самоізоляції

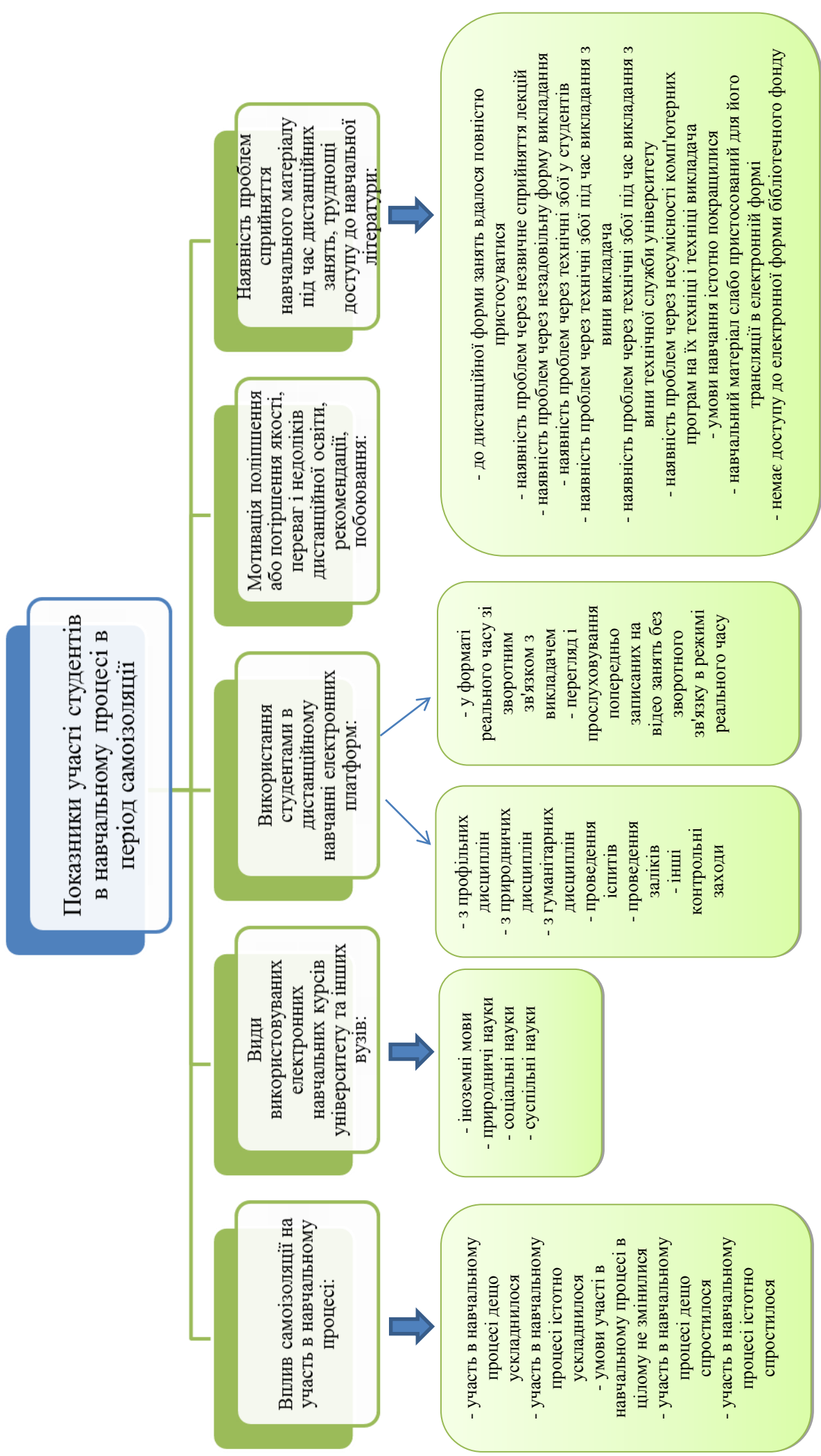

Рисунок 8. Деталізація показників психологічного стану студентів в період самоізоляції

Побудова методичного інструментарію (соціологічної анкети).

Наведені в операціональних схемах індикатори (показники) складають основу вимірвальних шкал, інтегрованих в позиції відповідних питань соціологічної анкети.

АНКЕТА СТУДЕНТА
(НАВЧАННЯ В УМОВАХ САМОІЗОЛЯЦІЇ)

Шановні студенти!

В умовах епідемії та введення загальнодержавного карантину, університет здійснює навчання в дистанційній формі. Нас цікавить, яка ефективність такого навчання, як воно сприяє чи утруднює засвоєння Вами знань.

При заповненні анкети виберіть відповідний числовий код варіанту відповіді, який збігається з Вашою думкою, або напишіть свою відповідь, якщо вона не наводиться.

1. На якому курсі Ви навчатесь?

Курс _____

2. За якою освітньою програмою (спеціальністю)?

_____

3. На яких умовах Ви здобуваєте вищу освіту?

1 – Платно

2 – За рахунок бюджету

3 – За цільовим направленням за рахунок бюджету

4 – За цільовим направленням за рахунок підприємства (установи)

4. Будь ласка, вкажіть, що Ви відчули у наведених трьох ситуаціях: 1) коли вперше дізналися про те, що в країні виникла епідемія коронавірусу; 2) коли дізналися, що в країні, в тому числі і для студентів, вводять карантин; 3) що відчуваєте зараз? (Виберіть по одному числовому коду в кожному стовпчику)

Відчуття	1. Коли вперше дізналися про те, що в країні виникла епідемія коронавірусу	2. Коли дізналися, що в країні, в тому числі і для студентів, вводять карантин?	3. Що відчуваєте зараз?
Байдужість	1	1	1
Цікавість	2	2	2
Занепокоєння	3	3	3
Роздратування	4	4	4
Побоювання	5	5	5
Переляк	6	6	6
Боязнь	7	7	7
Стійкий невроз	8	8	8
Стрес (доходить до нервового зриву)	9	9	9
Інший стан (вкажіть)			

5. Де Ви перебуваєте в період самоізоляції? (Будь ласка, дайте будь-яку кількість відповідей по рядку у відповідності з ситуацією)

Місце перебування	Увесь період	Переважно	Іноді
1. Вдома, з батьками	1	2	3
2. Вдома, в інших родичів	1	2	3
3. У друзів, знайомих	1	2	3
4. На орендованій квартирі	1	2	3
5. У від'їзді, в іншому регіоні	1	2	3
Інше (що саме?)			

6. Як ставитесь до того, що в період самоізоляції у Вас припинились безпосередні (не віртуальні!) контакти з однокурсниками, зі студентським колективом? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Ставлюся до цього з байдужістю
- 2 – Безпосередніх контактів не вистачає, але ставлюся до цього спокійно
- 3 – Відсутність безпосередніх контактів турбує, але ставлюся до цього з розумінням
- 4 – Відсутність безпосередніх контактів з однокурсниками дуже турбує, відчуваю себе не комфортно.
- 5 – Інша думка (яка?) _____

7. У якій формі Ви підтримуєте контакти зі своїми однокурсниками в період самоізоляції? (Можна обрати декілька відповідей)

- 1 – Через мережу Інтернет.
- 2 – Засобами телефонного зв'язку
- 3 – Зустрічаємось
- 4 – Ніяк не підтримую

8. Перебування на самоізоляції створює Вам фізичні незручності? (Можна обрати декілька відповідей)

- 1 – Не створює, не люблю багато рухатись
- 2 – Створює, бо немає умов для активного фізичного заняття
- 3 – Частково створює, але намагаюсь рухатись, робити зарядку
- 4 – Активно займаюсь зарядкою, спортом
- 5 – Активно займаюсь фізичною роботою

9. Як Ви оцінюєте стан Вашого здоров'я в цілому? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Здоров'я відмінне, добре
- 2 – Іноді хворію, але звичайними хворобами
- 3 – Здоров'я не дуже міцне, часто хворію
- 4 – Маю хронічне захворювання
- 5 – Маю інвалідність

10. Як складається стан Вашого здоров'я за період перебування в умовах самоізоляції?

(Можна обрати декілька відповідей)

- 1 – В цілому не змінився
- 2 – Трохи погіршився фізично
- 3 – Трохи погіршився психічно
- 4 – Дуже погіршився фізично
- 5 – Дуже погіршився психічно

11. За період знаходження на самоізоляції Ви надавали допомогу іншим, які її потребують?

(Оберіть по одному числовому коду у відповідних рядках).

Кому надавали допомогу	Надавав (ла) одноразово	Надавав (ла) неодноразово	Був готовий (була готова) надати допомогу, але вона не була потрібна	Допомога була потрібна і я був готовий (була готова) її надати, але у мене не було можливості
1. Своїм близьким рідним	1	2	3	4
2. Знайомим дорослим людям	1	2	3	4
3. Своїм друзям, знайомим одноліткам	1	2	3	4
4. Незнайомим дорослим людям	1	2	3	4
Іншим (кому?)				

12. Скільки днів Ви вже перебуваєте в умовах самоізоляції? *(Напишіть)* _____ днів

13. Тривалість перебування в умовах самоізоляції Ви вважаєте...: *(Оберіть одну відповідь)*

- 1 – Незначною
- 2 – В цілому прийнятною
- 3 – Значною
- 4 – Надмірною

14. У якій мірі Ви вважаєте карантинні заходи, вжиті проти поширення епідемії, адекватними небезпеці зараження? *(Оберіть одну відповідь)*

- 1 – Цілком адекватні загрози зараження коронавірусом
- 2 – В цілому прийнятні для випадку епідемії, хоча небезпека зараження невелика
- 3 – Дещо перебільшені, навряд чи був потрібний карантин у нинішній ситуації
- 4 – Надмірні, думка про небезпеку зараження від коронавірусу не відповідає дійсності
- 5 – Інша думка (яка?) _____

15. Як вплинула самоізоляція на Вашу участь в освітньому процесі в цілому? *(Оберіть одну відповідь)*

- 1 – Умови навчання дещо погіршилися
- 2 – Умови навчання істотно погіршилися
- 3 – Умови навчання в цілому не змінилися

- 4 – Умови навчання дещо покращились
 5 – Умови навчання істотно покращились
 6 – Інша думка (яка?) _____

16. Якими є умови для занять за місцем Вашого перебування? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Є окрема кімната, в якій можна усамітнитись під час участі в дистанційних заняттях
 2 – Окремої кімнати немає, але є відносно автономне місце, де я можу без перешкод брати участь у дистанційних заняттях
 3 – Постійного місця для занять немає, щоразу для участі в дистанційних заняттях потрібно пристосовуюсь
 4 – Умови погані, зовсім немає зручного місця для участі в дистанційних заняттях.

17. Під час Вашої участі в дистанційних заняттях виникають сторонні перешкоди? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Ні, ніхто не турбує
 2 – Іноді виникають, але не дуже заважають
 3 – Часто виникають, але не дуже заважають
 4 – Іноді виникають, і дуже заважають
 5 – Часто виникають, і дуже заважають
 6 – Постійно і дуже заважають

18. У період самоізоляції чи виникають у Вас труднощі у доступі до навчальної літератури? (Оберіть по одному числовому коду у кожному стовпчику)

	1. Література за професійною підготовкою	2. Література за не основними дисциплінами	3. Практичні посібники
Труднощів не має, вся необхідна навчальна література доступна	1	1	1
Труднощі у доступі до навчальної літератури є, але незначні	2	2	2
Труднощі в доступі до навчальної літератури великі	3	3	3

19. В цілому, як вплинуло введення дистанційне навчання на якість Вашої освіти, здобуття знань у порівнянні з очним навчанням в університеті? (Дайте відповідь по кожному рядку)

	Якість здобуття знань покращилась	Якість здобуття знань у цілому не змінилась	Якість здобуття знань погіршилась
1. За предметами основної кваліфікації	1	2	3
2. За не основними дисциплінами	1	2	3
3. Щодо здобуття практичних навичок професії	1	2	3

20. Якщо через запровадження дистанційної форми навчання якість Вашої освіти. у порівнянні з очною формою, *ПОКРАЩИЛАСЯ*, то в чому саме це позначилось? (Напишіть) _____

---

21. Якщо через запровадження дистанційної форми навчання якість Вашої освіти. у порівнянні з очною формою, *ПОГІРШИЛАСЯ*, то в чому саме це позначилось? (Напишіть) _____

---

22. Яка Ваша технічна оснащеність для участі в дистанційному навчанні? (Можна обрати кілька відповідей)

1 – Маю особистий стаціонарний комп'ютер

2 – Маю особистий ноутбук

3 – Маю особистий мобільний телефон чи планшет

4 – Особистої техніки не маю, але вона є в сім'ї, і я можу користуватись

5 – Особистої техніки не маю, але взяв на тимчасове користування у знайомих, родичів, друзів

6 – Особистої техніки не маю, але взяв напрокат

7 – Інша ситуація (яка?) _____

23. Чи є проблеми у процесі користування технікою під час участі у дистанційному навчанні? (Можна обрати кілька відповідей)

1 – Немає, техніка працює безперебійно

2 – Є, бо техніка не нова й іноді (або часто) зависає

3 – Є, техніка не моя, і не завжди вдається використовувати її протягом всього необхідного часу

4 – Є, бо є перебої (іноді або часто) з Інтернетом

5 – Інша ситуація (яка?) _____

24. Чи є проблеми сприйняття навчального матеріалу під час дистанційного заняття? (Можна обрати декілька відповідей)

1 – Немає, до дистанційної форми занять вдалося повністю пристосуватись

2 – Є проблеми через незвичне сприйняття лекції (заняття)

3 – Є проблеми через незадовільну форму викладання

4 – Є проблеми через технічні збої під час викладання з вини викладача

5 – Є проблеми із-за технічних збоїв під час викладання з вини технічної служби університету

6 – Навчальний матеріал слабо пристосований для його трансляції в електронній формі (мало наочного матеріалу, громіздкий текст, не має інтерактивної форми.....)

7 – Інша думка (яка?) _____

25. Будь ласка, напишіть основні *ПЕРЕВАГИ* дистанційного навчання в період самоізоляції:

---

26. Будь ласка, напишіть основні **НЕДОЛІКИ** дистанційного навчання в період самоізоляції: _____

27. Зважаючи на набутий досвід, що Ви можете запропонувати для покращення якості дистанційної освіти в аналогічних ситуаціях? _____

28. Якщо не враховувати сон, як Ви проводите час в умовах самоізоляції? (Вкажіть у кожному рядку який процент (приблизно) в середньому в тиждень Ви витрачаєте на різні види діяльності)

Види діяльності	Відсоток (запишіть у відповідних рядках)
1. Навчання (всі види в сукупності)	
2. Перегляд фільмів, ТВ, відео	
3. Читання літератури, преси	
4. Прослуховування музики	
5. Зустріч з друзями, знайомими	
6. Прогулянки на природі, катання на машині, мотоциклі, велосипеді	
7. Заняття хобі (вишивати, майструвати й т.д.)	
8. Ігри на комп'ютері, інші ігри	
9. Комунікація, листування в Інтернеті, в тому числі в соціальних мережах	
10. Заняття спортом, гімнастикою	
11. Різні побутові справи: прибирання вдома, робота в городі, саду, з тваринами, в цілому по будинку (включаючи прибирання)	

29. Чи є у Вас занепокоєння, що у результаті дистанційної освіти не отримаєте необхідної якісної освіти за фахом? (Оберіть одну відповідь)

1 – Зовсім не побоююся

2 – В цілому не побоююся, але ймовірність цього не виключаю

3 – В якійсь мірі побоююся, хоча багато залежить від мене самого (самої)

4 – Дуже побоююся, але буду що-небудь робити, щоб уникнути цього

5 – Якість освіти за фахом однозначно буде поганою

7 – Інша думка (яка?) _____

НАСАМКІНЕЦЬ, ДЕКІЛЬКА СЛІВ ПРО СЕБЕ:

30. Ваша стать:

1 – Чоловіча

2 – Жіноча

31. Де ви проживаєте сьогодні (під час перебування в самоізоляції)?

1 – В Ужгороді, Мукачеві

2 – В іншому районному центрі

3 – В селі, селищі

4 – Інше _____

ЩИРО ДЯКУЄМО ЗА ДОПОМОГУ У ДОСЛІДЖЕННІ!

Додаток 1.2.

Концептуальна програма дослідження участі викладачів університету в дистанційному освітньому процесі в умовах самоізоляції

Предмет моніторингу

Предметом моніторингу є узагальнення досвіду дистанційної освіти в університеті в умовах самоізоляції.

Об'єкт моніторингу

Викладачі університету за всіма спеціалізаціями.

Вибірка об'єкта дослідження

Модель вибірки будується за квотним принципом, обсяг вибіркової сукупності - не менше 30% викладачів, відібраних для персонального інтерв'ю методом дистанційного опитування за квотами, структурованим за аналогією табл. 1 і 2. Середня похибка вибірки повинна знаходитися в рамках припустимих $\pm 5\%$.

Таблиця 1

Факультет, на якому працюють викладачі університету, %

Факультет	Структура в генеральній сукупності, доля у % (x)	Структура вибіркової сукупності, доля у % (y)	Величина похибки ($\Delta = x-y$)
Економіки, управління та інженерії			
Педагогічний			
Гуманітарний			
Туризму та готельно-ресторанного бізнесу			
Разом	100,0	100,0	0,0

Таблиця 2

Предметна спеціалізація викладачів

Предметна спеціалізація	Структура в генеральній сукупності, доля у % (x)	Структура вибіркової сукупності, доля у % (y)	Величина похибки ($\Delta = x-y$) ³
Фізика			
Інформатика			
Управління, маркетинг, бізнес, фінанси, економіка			
Англійська мова, українська мова			
Математика, хімія			
Гуманітарні предмети			
Інші			
Разом	100,0	100,0	0,0

Операціоналізація основних понять і побудова методичного інструментарію.

³Примітка. Величина допустимої похибки параметрів квот: $\Delta = \pm 5\%$. $\Sigma \Delta = 0$.

Операціоналізація основних понять полягає в пошуку емпіричних індикаторів відповідно до предмету і об'єкту дослідження.

Відповідно до характеру емпіричних індикаторів будуються соціологічні шкали вимірювання, що розгортаються в соціологічній анкеті в питання, які включають варіанти відповіді респондента. Операціоналізація основних понять складається з структурної і функціональної частин. Структурна операціоналізація є загальний схематичний опис основних показників, на підставі яких належить здійснити структурний аналіз об'єкта дослідження. Функціональна операціоналізація спрямована на деталізацію об'єкта на підставі його характеристик і якостей, виражених у формі емпіричних індикаторів і підлягають статистичному агрегуванню шляхом узагальнення первинної соціологічної інформації.

Структурна операціоналізація об'єкта дослідження відображена на рис. 9. Рисунки 10–18 характеризують функціональну операціоналізацію, тобто деталізацію показників, відображених на малюнку 1.

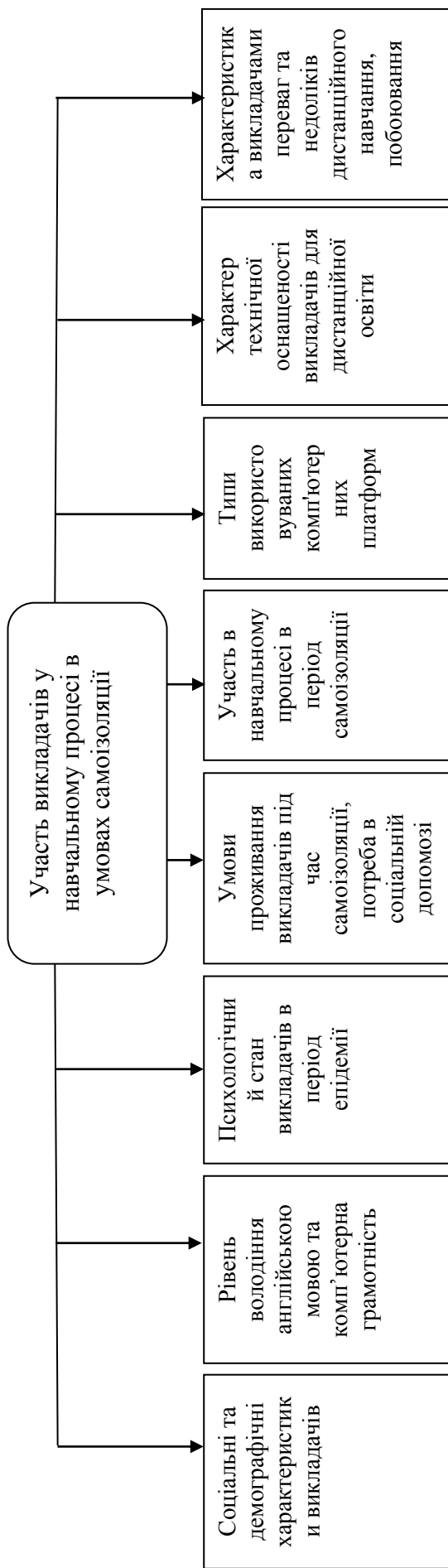

Рисунок 9. Структурна операціоналізація дистанційного навчання викладачів в умовах самоізоляції

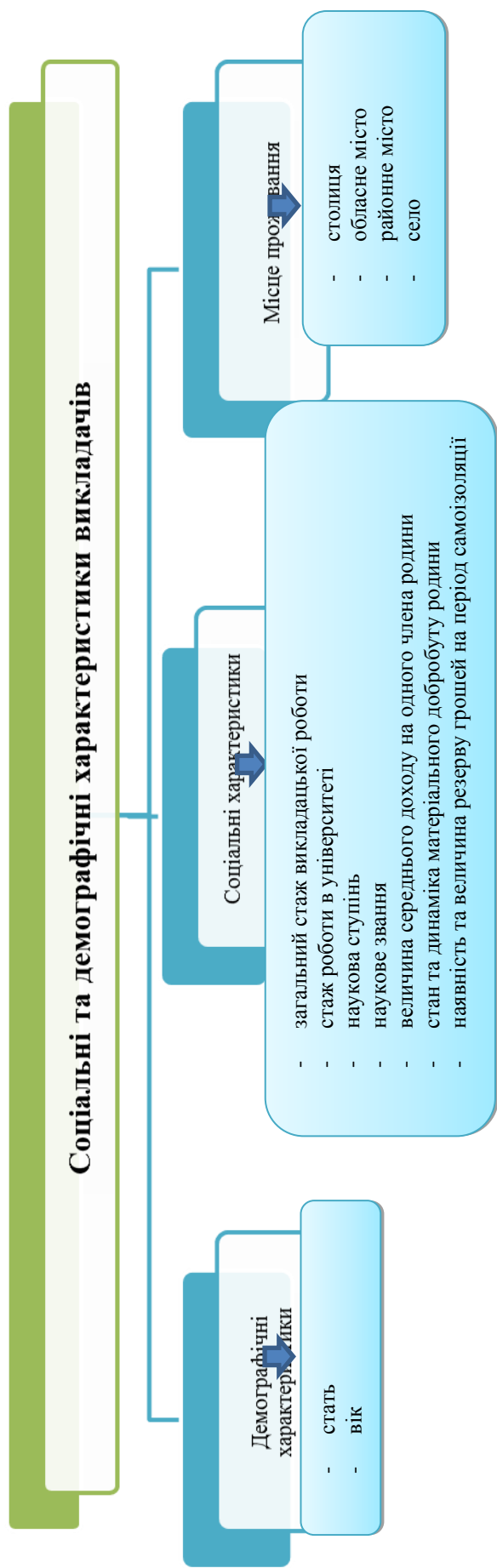

Рисунок 10. Деталізація соціальних та демографічних характеристик викладачів

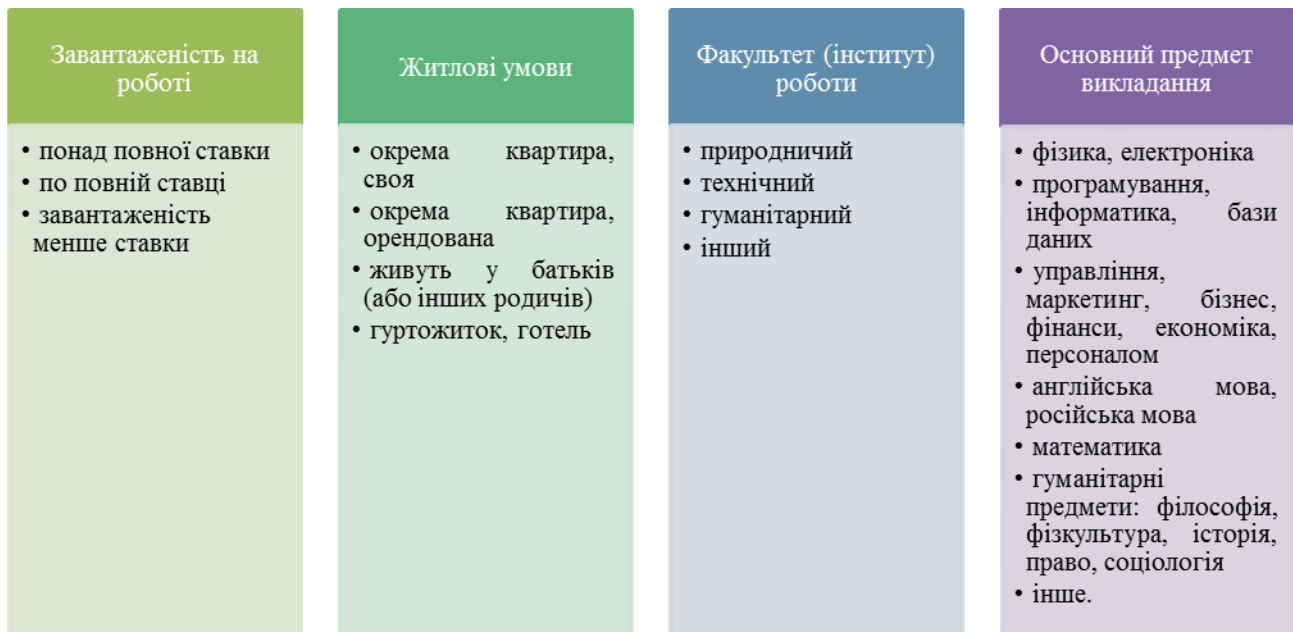

Рисунок 11. Додаткова деталізація соціальних та демографічних характеристик викладачів

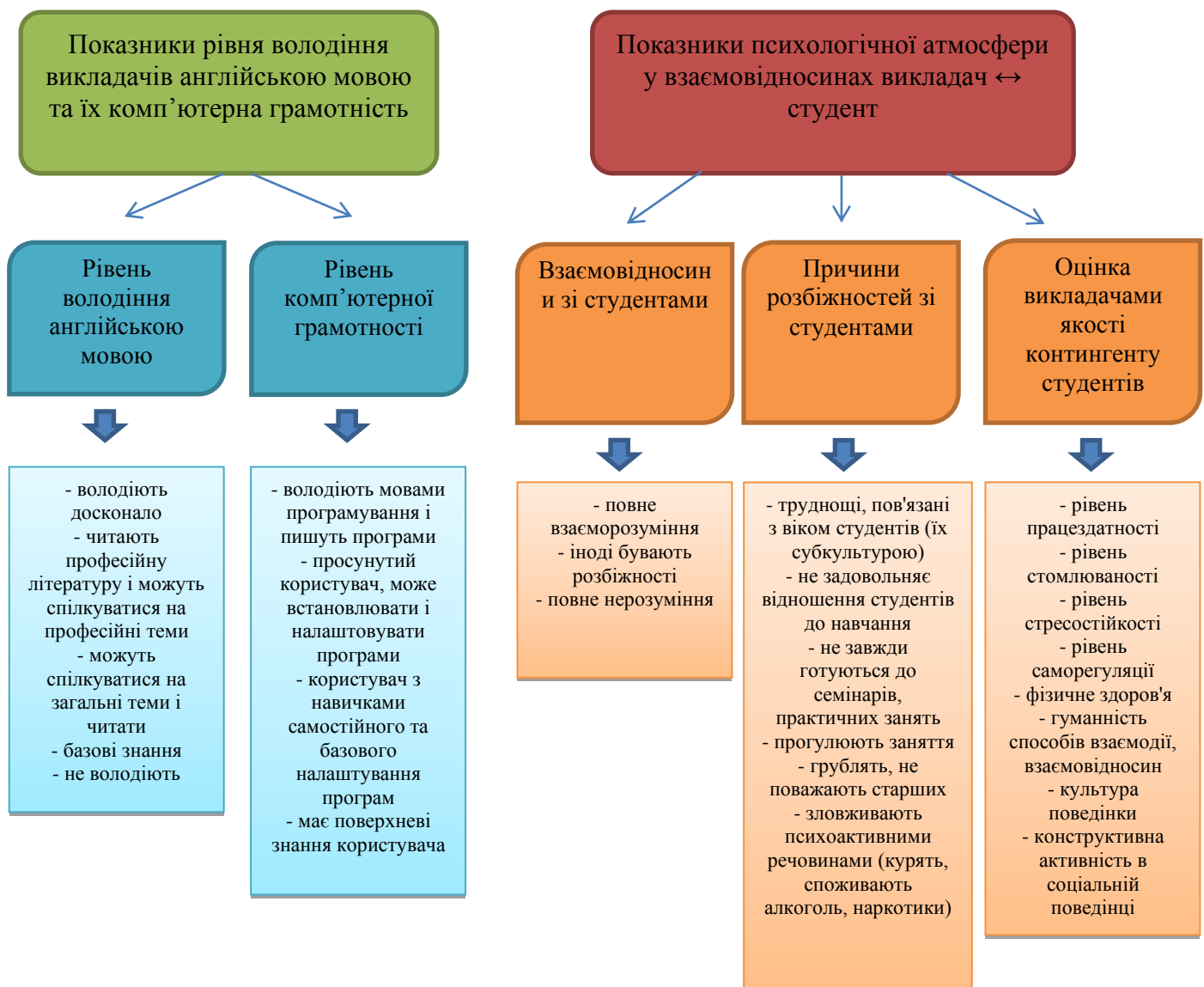

Рисунок 12. Деталізація показників рівня володіння викладачами англійською мовою та їх комп'ютерна грамотність

Інформованість викладачів щодо характеру коронавірусної епідемії

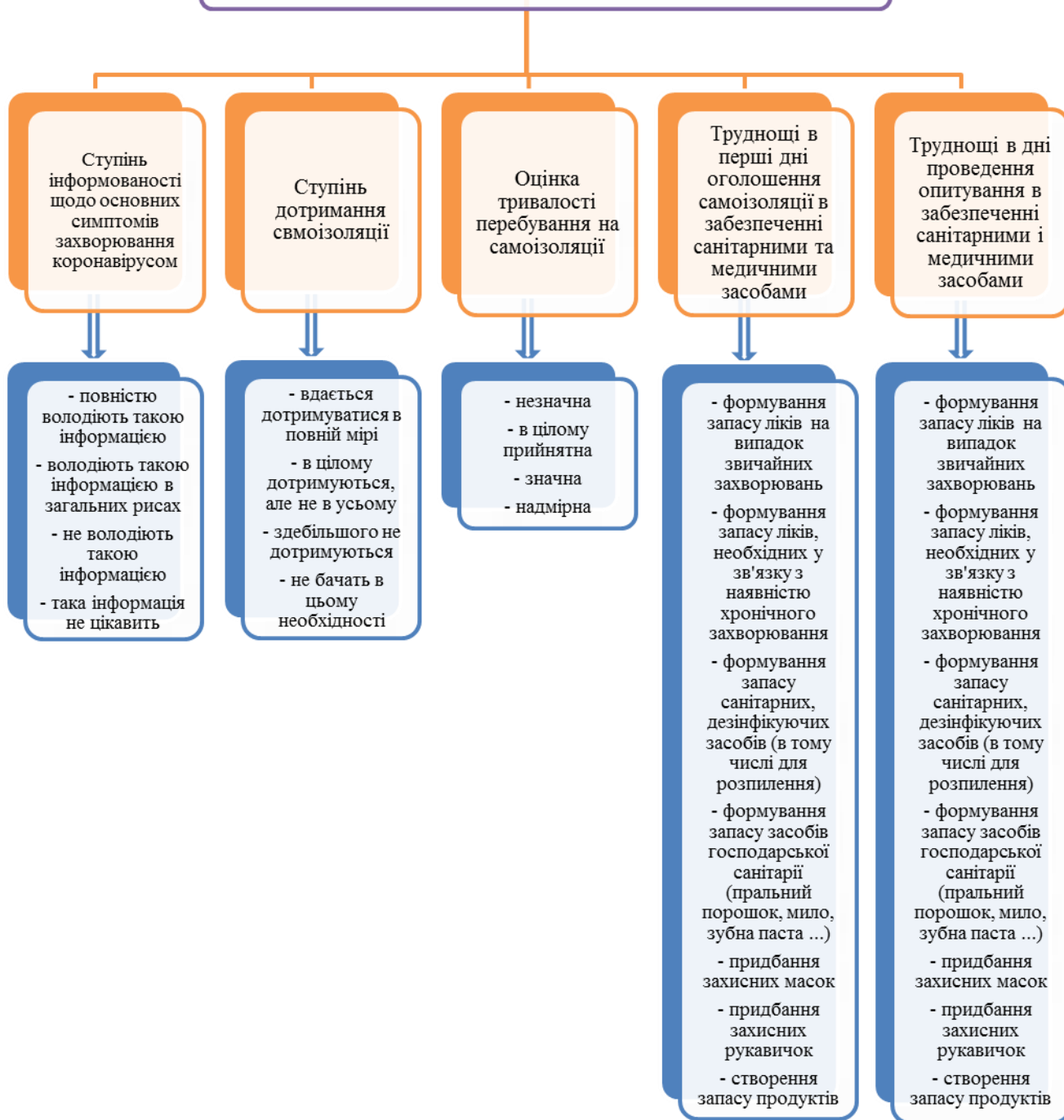

Рисунок 13. Деталізація показників інформованості викладачів про характер коронавірусної епідемії

Рисунок 14. Деталізація показників психологічного самопочуття викладачів в період епідемії

Рисунок 15. Деталізація показників потреб викладачів в соціальній допомозі

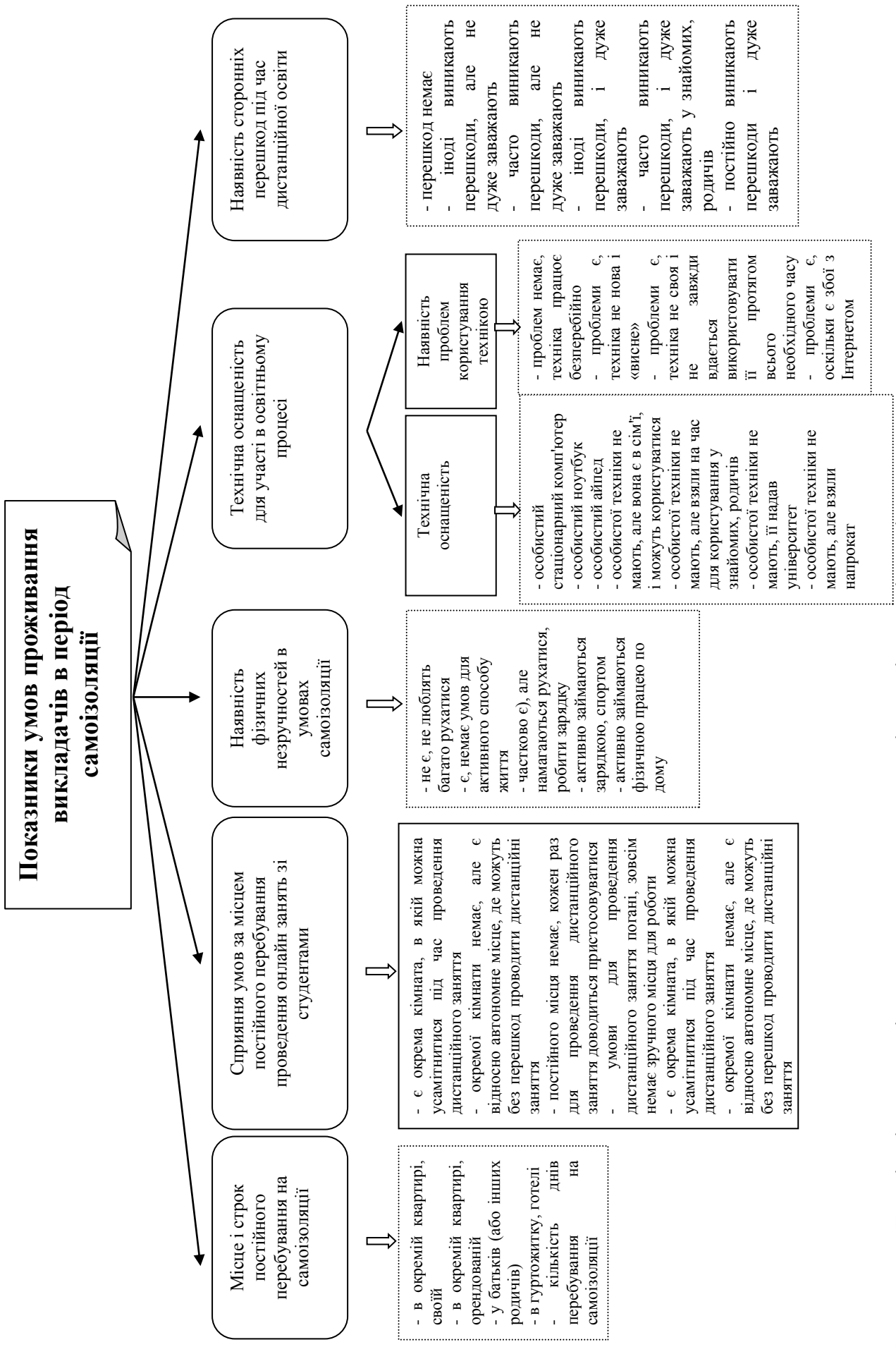

Рисунок 16. Деталізація показників умов проживання викладачів в період самоізоляції

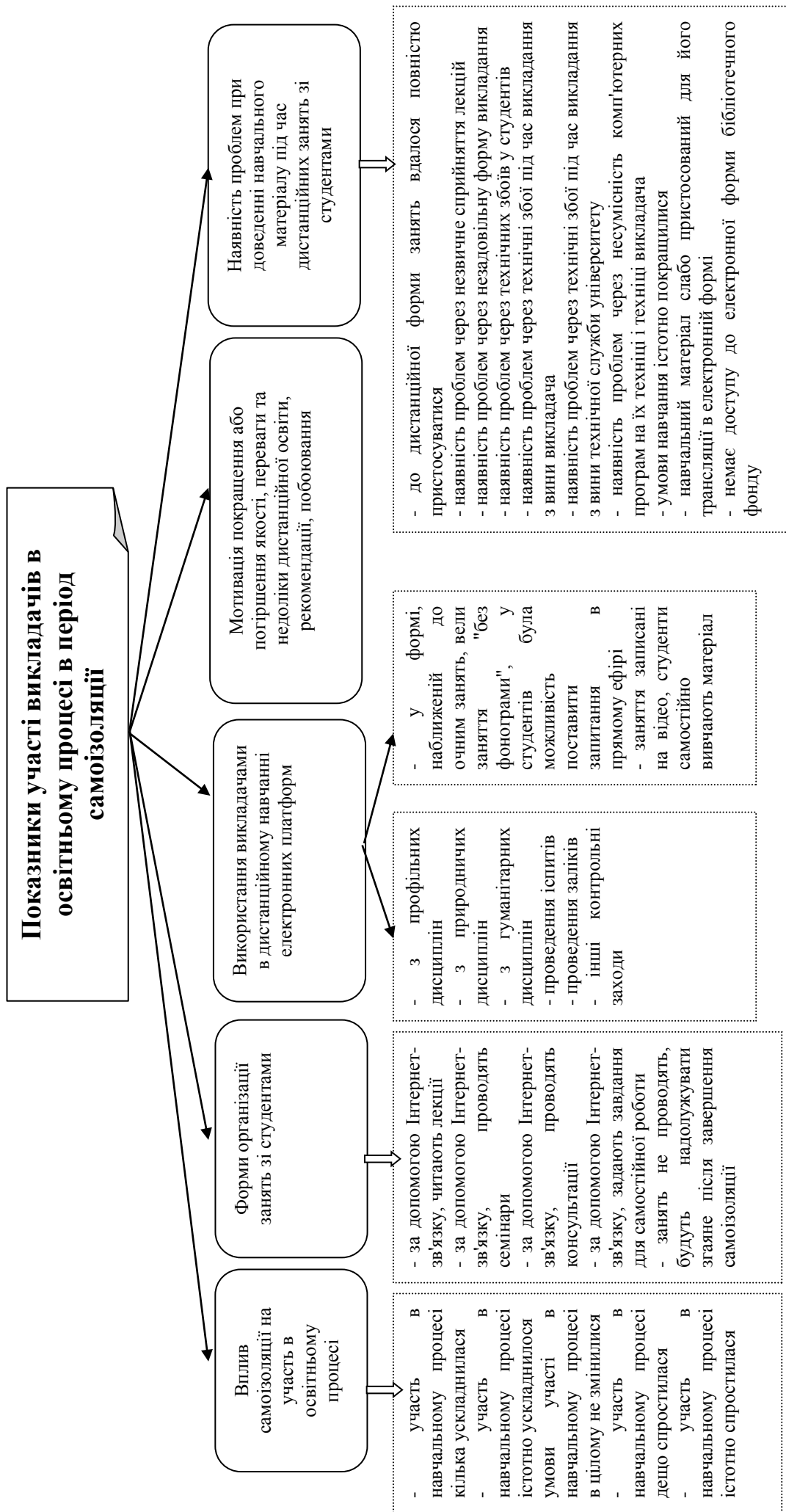

Рисунок 17. Деталізація показників участі викладачів в освітньому процесі в період самоізоляції

Рисунок 18. Деталізація показників використання викладачами електронних підручників університету

Побудова методичного інструментарію (соціологічної анкети).

Наведені в операціональних схемах індикатори (показники) складають основу вимірювальних шкал, інтегрованих в позиції відповідних питань соціологічної анкети.

АНКЕТА ВИКЛАДАЧА
(ОСВІТА В УМОВАХ САМОІЗОЛЯЦІЇ)

В умовах епідемії та введення загальнодержавного карантину університет організовує навчальний процес у дистанційній формі. Нас цікавить Ваша думка про те, яка ефективність такого навчання, як ця форма навчання змінила стиль Вашої роботи. При заповненні анкети виберіть числовий код варіанта відповіді, який збігається з Вашою думкою або напишіть свою відповідь, якщо такий варіант не зазначено.

1. Який загальний стаж Вашої викладацької роботи? _____ років

2. Скільки років Ви працюєте в цьому університеті? _____ років

3. Ваш науковий ступінь:

1 – Доктор наук

2 – Кандидат наук

3 – Не маю наукового ступеня

4. Вчене звання:

1 – Професор

2 – Доцент

3 – Не маю вченого звання

5. Вкажіть профіль дисциплін, які Ви викладаєте?

---

6. Яка Ваша завантаженість в університеті сьогодні?

1 – Працюю понад одну ставку

2 – Працюю на повну ставку

3 – Завантаженість менше ставки

7. Які у Вас взаємовідносини зі студентами?

1 – Повне взаєморозуміння → → → *Перейдіть до питання 9*

2 – Інколи бувають непорозуміння

3 – Повне нерозуміння

8. Якщо у Вас бувають конфлікти у взаєминах зі студентами, то з якої причини?

(Можна вибрати декілька відповідей)

- 1 – Труднощі, пов'язані з віком студентів (їх субкультурою)
- 2 – Не задовольняє відношення студентів до навчання
- 3 – Не завжди готуються до семінарів, практичних занять
- 4 – Прогулюють заняття
- 5 – Грублять, не поважають старших
- 6 – Зловживають психоактивними речовинами (курять, споживають алкоголь, наркотики)
- 7 – Інші причини (які?) _____

9. На яких принципах Ви будете взаємовідносини зі студентами? (Виберіть одну відповідь)

- 1 – Студенти повинні беззаперечно виконувати усі вимоги викладача, і не більше
- 2 – Відносини зі студентами будуються на основі взаєморозуміння
- 3 – Взаємини зі студентами будуються на засадах паритетних, демократичних засадах
- 4 – Взаємини зі студентами формальні
- 5 – Інше _____

10. Дайте, будь ласка, оцінку якості контингенту студентів, з якими Ви працюєте:

(Оберіть відповідь у кожному рядку)

	Високий	Середній	Низький
1. Рівень працездатності	1	2	3
2. Рівень стомлюваності	1	2	3
3. Рівень стресостійкості	1	2	3
4. Рівень саморегуляції	1	2	3
5. Фізичне здоров'я	1	2	3
6. Гуманність способів взаємодії, взаємовідносин	1	2	3
7. Культура поведінки	1	2	3
8. Конструктивна активність у соціальній поведінці	1	2	3

11. Будь ласка, вкажіть, що Ви відчули у наведених трьох ситуаціях: 1) коли вперше дізналися про те, що в країні виникла епідемія коронавірусу; 2) коли дізналися, що в країні, в тому числі для студентів і викладачів університету, вводиться карантин; 3) що Ви особисто відчуваєте зараз? (Виберіть по одному числовому коду в кожному стовпчику)

Відчуття	1. Коли вперше дізналися про те, що в країні виникла епідемія коронавірусу	2. Коли дізналися, що в країні, в тому числі для студентів і викладачів університету, вводиться карантин?	3. Відчуття сьогодні
Байдужість	1	1	1
Цікавість	2	2	2
Занепокоєння	3	3	3
Роздратування	4	4	4
Побоювання	5	5	5
Переляк	6	6	6

Страх	7	7	7
Стійкий невроз	8	8	8
Стрес (доходить до нервового зриву)	9	9	9
Інший стан (<i>вказіть</i>)			

12. Які Ваші житлові умови у теперішній час? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Окремий будинок, власний
- 2 – Окремий будинок, не власний (батьків або інших родичів)
- 3 – Окремий будинок, орендований
- 4 – Окрема квартира, власна
- 5 – Окрема квартира, орендована
- 6 – Кімната (кімнати) в будинку, квартирі (орендованій)
- 7 – Гуртожиток, готель
- 8 – Інше місце проживання (*яке?*) _____

13. Де Ви перебуваєте в період самоізоляції? (Будь ласка, дайте відповідь у відповідних рядках по кожній позиції)

Місце перебування	Весь період	Переважно	Інколи
1. У власному будинку	1	2	3
2. У будинку з батьками або іншими родичами	1	2	3
3. В орендованому будинку	1	2	3
4. В окремій власній квартирі	1	2	3
5. В окремій орендованій квартирі, орендованій	1	2	3
6. Кімнаті (кімнатах) в будинку або квартирі, орендованій	1	2	3
7. Гуртожитку, готелю	1	2	3
Інше (<i>що саме?</i>)			

14. У якій мірі Ви знайомі з основними симптомами захворювання на коронавірус? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Повністю володію цією інформацією
- 2 – Володію цією інформацією у загальних рисах
- 3 – Не володію цією інформацією
- 4 – Така інформація мене не цікавить

15. У якій мірі Вам вдається дотримуватись вимог карантину? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Вдається дотримуватись у повній мірі
- 2 – В цілому дотримуватись вдається, проте не в усьому
- 3 – Здебільшого не вдається дотримуватися
- 4 – Не бачу в цьому потреби

16. Чи виникали у Вас труднощі в перші дні оголошення карантину в забезпеченні санітарно-гігієнічними засобами, які необхідні для дотримання вимог карантину? (Будь ласка, дайте відповідь у кожному рядку по кожній позиції)

Засоби	Виникали значні труднощі	Виникали труднощі середньої або невеликої міри	Труднощів не виникало	У мене не було потреби в цих засобах
1. Формування запасу ліків, необхідних у зв'язку з наявністю хронічного захворювання	1	2	3	4
2. Формування запасу ліків на випадок звичайних захворювань	1	2	3	4
3. Формування запасу санітарних, дезінфекційних засобів (в тому числі для розпилення)	1	2	3	4
4. Формування запасу засобів господарської санітарії (пральний порошок, мило, зубна паста ...)	1	2	3	4
5. Придбання захисних масок	1	2	3	4
6. Придбання захисних рукавичок	1	2	3	4
7. Формування запасу продуктів	1	2	3	4
8. В іншому відношенні (якому?)				

17. Чи є у Вас сьогодні труднощі в забезпеченні санітарно-гігієнічними засобами, які необхідні для дотримання вимог карантину? (Будь ласка, дайте відповідь у кожному рядку по кожній позиції)

Засоби	Виникали значні труднощі	Виникали труднощі середньої або незначної міри	Труднощів не виникало	У мене не було потреби в цих засобах
1. Формування запасу ліків, необхідних у зв'язку з наявністю хронічного захворювання	1	2	3	4
2. Формування запасу ліків на випадок звичайних захворювань	1	2	3	4
3. Формування запасу санітарних, дезінфікуючих засобів (в тому числі для розпилення)	1	2	3	4
4. Формування запасу засобів господарської санітарії (пральний порошок, мило,	1	2	3	4

зубна паста ...)				
5. Придбання захисних масок	1	2	3	4
6. Придбання захисних рукавичок	1	2	3	4
7. Формування запасу продуктів	1	2	3	4

18. Скільки днів загалом Ви вже перебуваєте в умовах самоізоляції?

(Напишіть) _____ днів

19. Чи вважаєте Ви тривалість перебування на самоізоляції: (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Незначною
- 2 – В цілому прийнятною
- 3 – Значною
- 4 – Надмірною

20. Перебування на самоізоляції створює Вам фізичні незручності? (Можна обрати декілька відповідей)

- 1 – Не створює, не люблю багато рухатись
- 2 – Створює, бо немає умов для фізичного заняття
- 3 – Частково створює, але намагаюсь рухатись, робити зарядку
- 4 – Активно займаюсь зарядкою, спортом
- 5 – Активно займаюсь фізичною роботою

21. Як Ви оцінюєте стан Вашого здоров'я в цілому, яким воно було до самоізоляції?

(Оберіть одну відповідь)

- 1 – Здоров'я відмінне, добре
- 2 – Іноді хворію, але звичайними хворобами
- 3 – Здоров'я не дуже міцне, часто хворію
- 4 – Маю хронічне захворювання
- 5 – Маю інвалідність

22. Як Ви оцінюєте стан Вашого здоров'я під час перебування на самоізоляції? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – В цілому не змінився
- 2 – Трохи погіршився фізично
- 3 – Трохи погіршився психічно
- 4 – Дуже погіршився фізично
- 5 – Дуже погіршився психічно

23. За період перебування на самоізоляції Ви потребували соціальної допомоги?

- 1 – Так, одного разу
- 2 – Так, неодноразово
- 3 – Ні → → → Перейдіть до питання 26

24. Якщо Ви потребували допомогу, то яку? (Будь ласка, вкажіть)

---

25. Хто Вам допоміг? (Можна обрати кілька відповідей)

- 1 – Рідні у своїй сім'ї
- 2 – Рідні, які не живуть зі мною
- 3 – Сусіди
- 4 – Знайомі, друзі
- 5 – Волонтери
- 6 – Соціальна служба
- 7 – Хтось інший (хто?) _____
- 8 – Допомоги ніхто не надавав

26. В якій мірі Ви вважаєте карантинні заходи, вжиті проти поширення епідемії, адекватними щодо небезпеки зараження? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Цілком адекватні загрозі зараження коронавірусом
- 2 – В цілому прийнятні для випадку епідемії, хоча небезпека зараження невелика
- 3 – Дещо перебільшені, навряд чи був потрібний карантин у нинішній ситуації
- 4 – Надмірні, думка про небезпеку зараження від коронавірусу не відповідає дійсності
- 5 – Інша думка
(яка?) _____

27. На Вашу думку, як вплинула самоізоляція на Вашу участь у навчальному процесі в цілому? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Умови навчання студентів дещо погіршилась
- 2 – Умови навчання студентів істотно погіршилась
- 3 – Умови навчання студентів в цілому не змінилась
- 4 – Умови навчання студентів дещо покращилась
- 5 – Умови навчання студентів істотно покращилась
- 6 – Інша думка
(яка?) _____

28. Як Ви організуєте заняття зі студентами в умовах самоізоляції?

- 1 – За допомогою Інтернет-зв'язку, читаю лекції
- 2 – За допомогою Інтернет-зв'язку, проводжу семінари
- 3 – За допомогою Інтернет-зв'язку, проводжу консультації
- 4 – За допомогою Інтернет-зв'язку, задаю завдання для самостійної роботи
- 5 – Заняття не проводжу, буду надолужувати згаяне після завершення самоізоляції

29. Якщо Ви не проводите заняття, то з якої причини? (Будь ласка, напишіть)

_____

_____

---

30. Чи сприяють умови за місцем нинішнього Вашого перебування для того, щоб Ви могли проводити Інтернет заняття зі студентами? (Оберіть одну відповідь)

1 – Маю окрему кімнату, в якій можна усамітнитись, для проведення дистанційного заняття

2 – Окремої кімнати немає, але є відносно автономне місце, де я можу без перешкод проводити дистанційні заняття

3 – Постійного місця немає, щоразу для проведення дистанційного заняття необхідно пристосовуватись

4 – Умови для проведення дистанційного заняття погані, зовсім немає зручного місця для роботи

5 – Інша ситуація (яка?)

31. Під час проведення Вами дистанційних занять зі студентами виникають сторонні перешкоди? (Оберіть одну відповідь)

1 – Ні, ніхто не турбує

2 – Іноді виникають, але не дуже заважають

3 – Часто виникають, але не дуже заважають

4 – Іноді виникають, і дуже заважають

5 – Часто виникають, і дуже заважають

6 – Постійно і дуже заважають

32. Чи виникають у Вас труднощі у період самоізоляції з наявністю необхідних навчальних матеріалів? (Оберіть одну відповідь)

1 – Труднощів немає, є всі необхідні матеріали для проведення занять

2 – Труднощі є, але вони незначні

3 – Є значні труднощі для проведення занять через відсутність необхідних навчальних матеріалів

4 – Друга думка (яка?)

33. Якщо труднощі є, то, насамперед, чого не вистачає? (Оберіть одну відповідь)

1 – Доступу до теоретичної літератури

2 – Доступу до наукової періодики

3 – Доступу до наочних посібників

4 – Ні (або не вистачає) інтерактивних електронних підручників

5 – Інші проблеми (які?)

34. На Вашу думку, в цілому як вплинуло введення дистанційного навчання на якість освіти, здобуття знань студентами, у порівнянні з очним навчанням в університеті? (Позначте відповідь у кожному рядку)

	Якість здобуття студентами знань	Якість здобуття знань студентами в	Якість здобуття студентами знань
--	----------------------------------	------------------------------------	----------------------------------

	покращилась	цілomu не змінилась	погіршилась
1. За основною кваліфікацією	1	2	3
2. За не основними предметами	1	2	3
3. За здобуттям практичних навичок за кваліфікацією	1	2	3

35. Якщо Ви вважаєте, що *ПОКРАЩИЛАСЬ* якість освіти через запровадження дистанційної форми навчання у порівнянні з очною формою, то в чому саме це позначилось?

(Напишіть) _____
 _____
 _____
 _____

36. Якщо із запровадженням дистанційного навчання якість освіти, набуття знань в порівнянні з очним навчанням в університеті *ПОГІРШИЛАСЬ*, то в чому саме це позначилось?

(Напишіть) _____
 _____
 _____
 _____

37. Яка Ваша технічна оснащеність для проведення дистанційних занять зі студентами?

(Можна обрати кілька відповідей)

1 – Маю стаціонарний персональний комп'ютер

2 – Маю особистий ноутбук

3 – Маю особистий мобільний телефон чи планшет

4 – Особистої техніки не маю, але вона є в сім'ї, і можу користуватись

5 – Особистої техніки не маю, але взяв(ла) на тимчасове користування у знайомих, родичів, друзів, інших людей

6 – Особистої техніки не маю, але взяв(ла) напрокат

7 – Інша ситуація

(яка?) _____
 _____

38. У якій мірі Ви володієте комп'ютером? (Оберіть одну відповідь)

1 – Добре

2 – На середньому рівні

3 – Слабо

39. Чи виникають проблеми у процесі користування технічними пристроями під час проведення Вами занять зі студентами? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Ні, нема, техніка працює безперебійно
- 2 – Є, тому, що техніка не нова, і іноді (часто) зависає
- 3 – Є, техніка не моя і не завжди вдається використовувати її протягом всього необхідного часу
- 4 – Є, через те, що є перебої (іноді або часто) з доступом до мережі Інтернет.
- 7 – Інша ситуація (яка?) _____

40. Будь ласка, перерахуйте основні ПЕРЕВАГИ дистанційного навчання в період самоізоляції:

---

41. Будь ласка, перерахуйте основні НЕДОЛІКИ дистанційного навчання в період самоізоляції:

---

42. З Вашого нинішнього досвіду, що б Ви змогли запропонувати для поліпшення якості організації дистанційної освіти в аналогічних ситуаціях?

---

43. Чи виникає у Вас занепокоєння з приводу того, що в результаті дистанційної освіти може відбутись скорочення штату в університеті? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Зовсім не хвилює
- 2 – В цілому не хвилює, але ймовірність цього не виключаю
- 3 – Хвилює
- 4 – Інша думка (яка?) _____

НАСАМКІНЕЦЬ, ДЕКІЛЬКА СЛІВ ПРО СЕБЕ:

44. Ваша стать:

- 1 – Чоловіча
- 2 – Жіноча

45. Ваш вік: _____ років

46. Вкажіть, будь ласка, ваш середній дохід (приблизно) на одного члена Вашої сім'ї в місяць: _____ гривень

47. Які життєві можливості забезпечує бюджет Вашої сім'ї (або Ваш особисто, якщо немає сім'ї)? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – Можу собі дозволити придбати будь-що, навіть найдорожчі
- 2 – Грошей вистачає на харчування, одяг, предмети тривалого користування і відпочинок
- 3 – Живемо від зарплати до зарплати, грошей вистачає тільки на харчування та необхідний одяг
- 4 – Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не завжди вистачає навіть на харчування

48. Де Ви проживаєте в даний час (за фактом місця проживання)? (Оберіть одну відповідь)

- 1 – В Ужгороді, Мукачеві
- 2 – В іншому районному центрі
- 3 – В селі, селищі

49. У Вас є господарство або транспорт? (Можна вибрати будь-яку кількість відповідей)

- 1 – сад
- 2 – город
- 3 – худоба
- 4 – автомобіль
- 5 – можливість здавати нерухомість в оренду
- 6 – власний бізнес
- 7 – нічого з цього нема

50. Як змінилось матеріальне становище Вашої сім'ї (або особисто Ваше, якщо немає сім'ї) за час перебування на самоізоляції?

- 1 – Покращилось (на скільки %, приблизно _____%)
- 2 – В цілому не змінилось
- 3 – Погіршилось (на скільки %, приблизно _____%)

51. Чи були у Вас деякі заощадження для того, щоб забезпечити для сім'ї (або для себе особисто, якщо не має сім'ї) прийнятну життєдіяльність ?

- 1 – Були
- 2 – Не були

52. Якщо були, на який термін дозволяють ваші заощадження прожити Вашій сім'ї (або Вам особисто, якщо немає сім'ї) в умовах самоізоляції в цілому нормально?

На _____ місяців

53. Якщо у Вас є матеріальні труднощі, як Ви їх вирішуєте або маєте намір вирішувати? (Можна обрати декілька відповідей)

- 1 – Візьму кредит в банку
- 2 – Візьму в борг засоби у родичів, знайомих
- 3 – Щось продам зі свого майна
- 4 – Продам деякі продукти, худобу

5 – Буду підробляти

6 – Не знаю, як буду вирішувати цю проблему

ДЯКУЄМО ЗА ДОПОМОГУ В ДОСЛІДЖЕННІ!

Для нотаток

Для нотаток

Навчальне видання

В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан

Прикладна соціологія: логістика і
методи дослідження

Навчальний посібник

Підписано до друку 12.03.2021 р. Формат 60x90/16
Папір офсет. Ум. друк. арк.5,9. Зам. № 89. Тираж 300 пр.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК
№ 6984 від 20.11.2019 р.

Редакційно-видавничий відділ МДУ, 89600, м. Мукачево, вул.
Ужгородська, 26

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>